

Jumal looduses.

Saksa mõtteteadlase pro-
fessor Ernst Häckeli järele
Eesti keelde J. H. R. ♦ ♦

i. 37339229

Trükitud M. Antie trükitöias, Tallinnas.

TARTU ÜLIKOL
RAAMATUKOGU

I. Jumal ja maailm.

Sisu: Üleüldine mõiste Jumalast. Wastolu Jumala ja maailma, üleloomulise ja looduse wahel. Theismus ja pantheismus. Theismuse tähtsamad kujud: paljude jumaluste uskumine; kolme, kaks ja ühe jumaluse uskumine. Uskude armustifust. Loodusline ühe jumaluse usk. Päikese kummardamine. Inimese kujulise Jumala auustamine. Kolm Wahemere äärset usutunnistust. Mosese õpetus. Jehowa. Kristiust. Kolmainjus. Jumalaema ja pühade auustamine. Paawstide mitme-jumala usk. Islam. Segausud. Theismuse (jumala usu) põhjused. Maailmast väljaspool seisaw, inimesekujuline Jumal. Gaasikujuline selgroo-elajas. Pantheismus (looduse jumaldamine.) Jumal terwet maailma täitmas. Greeka monistide õpetus. Küli pantheismuse ja risti-usu wahel. Spinoza. Praegune monismus. Atheismus (jumalafalgamine).

Jumalat (Deus, Theos) peab inimesesugu juba ammuft aega kõigi nähtuste ja olemuste sügawamaks põhjuseks. Kuid paljude teiste üleüldiste mõistete sarnatselt on ka jumaluse mõistmine aastasadade jooksul suuresti muutunud: praegu mõeldakse Jumala nime all hoopis muud, kui mõni sada aastat tagasi. Võib isegi ütelda, et ühegi teise olemuse kohta ei ole armamised nii suuresti muutunud, kui just Jumala üle; aga üksigi teine asi ei seisa äratundmise ja teaduse kõrgete ülesannetega, kui ka usu-tundmise ja luulelise mõttekujutuse huwidega nii kindlas ühenduses.

Wäga huwitaw ja õpetlik oleks küll üksikuid armamist, mis jumaluse kohta aegade jooksul walitsenud,

ette tuua ja lähedalt armustada; aga praegusel juhtumisel wiiks see meid liiga kaugele. Meie peame siin sellega leppima, et ainult tähtsamaid muudatusi pealis- laudselt puudutame ja nende oluforda looduse uuri- mise peal põhjendada ilmawaate vastu selgitame.

Kõiki armamisi jumaluste kohta võib kahte, üksteise wastandiks olevasse liiki jaotada, nimelt theistiliseks ja pantheistiliseks liikideks. Viimane liik on monistilise või mõistuse ilma- waatega lähedalt ühenduses; esimene jälle dualis- mussega — üleloomuliste saladuste uskumise- ga.

I. **Theismuse** õpetuse järele on Jumal ja maailm kaks hoopis iseäralist asja. Jumal olewat maailma looja ja valitseja. Siin ilmub Jumal itta enam ehk wähem inimesekujuliselt; olewusena, kes niisamati mõtleb ja talitab nagu inimene, ehk küll täielisemal kujul. See inimesekujuline Jumal, kelle wäljamõtlemisega wististi mitmed muinasaja rahwad iseseiswalt hakkama saiwad, ei jäänud nende uskudes alati ühetaoliseks, waid muutus üks lugu. Muutmiste rea ühes otsas on fetishide — kujude ja asjade kummardamine; teises otsas praeguse aja ühe- jumaluse usud. Theismust võib nelja suurde osasse jagada: paljute jumaluste, kolme, kahe ja ühe juma- luste uskumine.

Paljude jumaluste uskumine. Selle õpetuse järele on maailma valitsejateks suurem hulk jumalaid, kes enam-wähem iseseiswalt talitawad. Fetishide auustaja näeb alamaid jumalaid mitmesugus- tes eluta asjades, nagu kividest, wees, õhus jne., ehk ka inimese kätetöödes, kujudes ja mujal. Teisel jälle peetakse elawaid olewusi — puid, lojusseid, inimesi —

jumalateks. See usulaad läheb juba õige madala haridusega metssrahvasle juures mitmekesiseks. Kõige kõrgemale astmele jõudis ta muistses Greeka usus, mille imeilusad jumalate-lood veel praegugi kunstnikkust ja luuletajaid waimustawad. Palju madalamal astmel on katoliiku usk, nagu liht rahwas temast aru saab: seal palwetatakse paljude „pühade“ ees, nagu oleks need abijumalad, ja palutakse nende eestkostmist ülem-jumala ja tema abilaasa, tütre ja ema — neitsi Maria juures.

Kolme jumala uskumine. Ristiuskuse alusloeks on õpetus „kolmainust Jumalast“, nimelt et üks Jumal on olemas, aga tal olewat kolm kuuju Jumal-isa, „kõigewägewam taewa ja maa looja“ (sellest auust on teadus teda ammugi wabastanud); Jeesus Kristus, „Jumala-isa ainusündinud poeg“ (seal juures ka kolmandama — Pühawaimu poeg), ilma patuta neitsist Mariast ilmale toodud; ja kolmandaks Pühawaim, saladusline olemus, mille seisukord Jumala-isa ja Poja wastu ristiusu õpetajatele 1900 aastat raskest, kasjuta peamurdmist sünnitanud. Ewangelium, mis ristiusu kolm-jumaluse õpetuse ainjamaks hallikaks on, ei anna nende kolme jumala mõistatuslikest ühendusest egawa hekorraft mingit seletust. Aga see segane kolmainuse õpetus sünnitab meie laste waimus hirmust segadust. Esmaspäewa hommitul, usuõpetuse tundis peawad nad õppima, et kolm korda üks on üks; ja waewalt tund aega hiljemalt seletab rehkendamise õpetaja, et kolm korda üks on kolm. Ma ise m letan, et ei suutnud kooli ajal sellest wastolust jagu saada. Pealegi ei ole see kolmainuse õpetus ristiusu enese ülesleibud; ta on, nagu palju muidgi

õpetust, wanematest idamaade uskudest laenatud. Juba kaldealaste uss leiame saladuslike kolmainuse *Flu*; tema ilmutusteks oliwad — *Anu*, efsalgne segadus, millest maailm tekkis; maailma walitseja *Bel*, ja taewa walguš, kõike selgitaw tarlus *No*. Braminide uss on ka *Trimurti* (ainus jumal) kolmest isikust koos. Diadeks on *Brama* (looja), *Wišnu* (maailma alalhoidja) ja *Šhima* (häwitaja). Siin, nagu ka teistes uskudes, mis kolmainuse õpetuse poole hoiawad, mängis „päha arw kolm“ otsustawat osa. Samasugune lugu on ka ristinimese tähtsamate kohustustega; neid on ka kolm: usk, lootus, armastus.

Kahe jumala usk. Siin on maailma walitsemine kahe wastupidise olemuse: hea — Jumala ja kurja — kuradi käes. Mõlemad maailma walitsejad on üksteisega alalises sõjas. Nende mõitluse tagajärjeks on maailma ja selle elanikkude seisuford. Armastaja Jumal, nagu hea olemus, on kõige hea ja ilusa, igasuguse lõbu ja rõemu hallitaks. Maailm mõiks täieline olla, kui kuri olemus — kurat, saadan — Jumala mõimule wastu ei paneks. See „wastupaneja“ on kõige kurja ja halbtuse, kõige pahanduse ja walu algatuselks.

Puhas kahe jumala uskumine oleks theistilistest ilmawaadetest kõige mõistlikum; muidugi niikaugelt kui tema õpetused looduse nähtustele wastu ei käi. Sellepärast leiame teda ka paljude muistsete haritud rahwaste juures, ammugi enne Kristuse ilmumist. Wanas India uss mõitleb alalhoidja *Wišnu* igaweesti häwitaja *Šhima*’ga. Wanas Egiptuses oli hea *Ostiris*’e wastaseks kuri *Typhon*. Kõige wanemas juutide uss leidus samane waenus wiljakandja maa-

ema Ašhera (Returah) ja walu taewa-isa Eli (Moloh'i ehk Setohs'i) wahel. Muistsete perelaste usus, mida Zarathustra 2000 aastat enne Kristust asutanud, peab hea walguse-jumal Ormuzd kurja pimeduse-jumala Ahriman'i wastu alaliselt sõda pidama.

Ristiustu muinaslugudes mängib saadan, hea Jumala wastupanija, samasugust tähtsat osa. Tema on ehitaja, tiusaja, põrgu wärst ja pimeduse kuningas. Weel 19. aastasaja algul oli saadan ristiustu õpetustes tähtjal paigal; alles 19. aastasaja keskkel hakkab ta oma tähtsusest laotama. Praegusel ajal peetakse „isiklise kurjawaimu“ uskumist haritud rahwa seas põlgamisewääriliseks ebausju jätiseks; aga „Jumala“ (s. o. isiklise, hea ja armastawa Jumala) uskumist armatakse tungiwalt tarwiliseks. Siiski on aga kurjawaimu uskumiseks niisama palju õigust, kui Jumala uskumiseks. Teaduse armustust ei kannata kumbgi wälja. Igal juhtumisel on see alaline mõitlus headuse ja kurjuse jumaluste wahel sündsaks seletuseks, miks maapealne elu nii wilets ja puudulik olewat jne.; palju sündsamaks, kui üksigi teine usuõpetuse laad.

Ühe jumaluse uskumine. Ühe Jumala fiksje uskumist võib mitmetpidi kõige lihtsamaks ja loomulikumaks Jumala kummardamiseks pidada. Enamasti armatakse küll, nagu oleks monoteismus (ühe jumala uskumine) praegu kõige laialdasem uskumise laad ja nagu walitseks ta ristiustu kirikutes, rahemalt haritud rahwaste juures. Aga lugu on teistiti: arwataw monoteismus muutub ligemal järelewaatamisel ikka mitme jumala uskumiseks, kus inimesed harilikult, mitte üht ülema Jumala, waid ka teiste wähemate jumalate poole pööravad. Pealegi on suu-

rem hulf uskusi, mis ennemalt ühte jumalust auustasid, aja jooksul mitme jumala auustamiselt muutunud. Arvustit linnitab küll, nagu oleks 1500 miljoni inimeste hulgas, mis maa peal elamas, laugelt suurem osa ühe jumala auustajad, monotheismuse poolehoidjad, nimelt ligi 600 miljoni olevat Bramini usku, 500 miljoni nõnda nimetatud kristiinimest, 200 miljoni pagana uskusi, 180 miljoni muhametlast, 10 miljoni juutist ja 10 miljoni ei tunništa mingisugust usku. Kuid suurem osa neist monotheistidest ei tea Jumalast mitte midagi, ja auustab pea-jumala kõrvas hulganu muid, inglisi, kurjawaimusi jne. Jumalus, mida monotheistid usuvad, võib mõni loodusline jõud ehk inimesekujuline olemus olla; selle järele jagunewad ka usud.

Loodusline ühe jumala usk. See wana usulaad peab mõnda suurt, meeliwangistawat looduse nähtust ehk looduslist olemust jumalaks. Ühelt olemust, mis inimest juba algusest peale auustajele sundis, oli päike, hiilgaw ja soojendaw jumalus, mille mõju kõige maapealse elu kohta ulatas. Päikese auustamine on praegustele looduseuurijatele kõige tähelepanemise wäärilisemaks usu-kombeks; ta on ka ainu-
mas, mis monistilise ilmawaatega leppida suudaks. Pärast tõesti, praegune teadus seletab, et maatera on üks osa päikesest, mis kaua aja eest emast-päikesest lahkunud ja üksteise jälle emast-päikese juurde tagasi läheb. Uuem looduse-teadus õpetab, et esimeses eluawalduses maa peal oli elawa lima — plasma — kujunemine; ja üksnes päikese kiirte mõjul võib weest, sõhapuust ja ammialist eluline lima tellida. Etalgujel ilmuvad taimed — plasma loojad, selle järele loomad — plasma sõõjad;

i n i m e s e t e k k i m i n e o n l o o d u s e s ü l s k ö i g e h i l i s e m a t e s t n ä h -
t u s t e s t . K ö i f m e i e k e h a l i t j a w a i m l i k e l u , n a g u k ö i f m a a -
p e l i n e e l u ü l e ü l d s e , r i p u b p ä i t s e w a l g u s e s t j a s o o j u s e s t ä r a .
S e l l e p ä r a s t o n , k u i m ö i s t u s e s e i s j u p a i g a l t w a a d a t a , p ä i t s e
a u u s t a m i n e p a l j u m ö i s i l i k u m a k s u s u k s , k u i i n i m e s e k u j u -
l i s e j u m a l u s e u s k u m i n e . J a o m a l a j a l , t u h a n d e d
a a s t a d t a g a s t , s e i s i w a d p ä i t s e a u u s t a j a d p a l j u k ö r g e -
m a l h a r i d u s e a s t m e l , k u i j u u r e m o s a m u i d j u m a l a -
k u m m a r d a j a i d . N o w e m b r i s 1881 . a . o l i n B o m b a y ' s
j a s e a l j u h t u s i n m a w a i m u s t u s e g a n ä g e m a , k u d a s
j u m a l a k a r t l i k u d p a r s i d (p ä i t s e k u m m a r d a j a r a h w a s
R e s t - U j i a s) m e r e k a l d a l s e i s t e s w ö i p ö l w i t a d e s o m a
p a l w e i d ü l e s t ö u s w a e h t l o o j a m i n e w a p ä i t s e p o o l e
s a a t s i w a d . W ä h e m a t ä h t s u s e g a o n k u u k u m m a r d a -
m i n e . M ö n e d r a h w a d p e a w a d k ä l l k u u d p e a - j u m a l u -
s e k s , a g a j u u r e m o s a n e n d e g i h u l g a s t k u m m a r d a b k u u
k ö r w a s k a p ä i t e s t j a t ä h t i .

J n i m e s e k u j u l i s e j u m a l a u s k u m i n e .
S u u r o s a m o n o t h e i s t i s t i u s u w a d i n i m e s e k u j u l i s t j u m a l a t ,
s . o . e t J u m a l n i i s a m a t i t u n n e b , m ö t l e b j a t a l i t a b ,
n a g u i n i m e n e . H a r i d u s e - e l u s o n s e e u s k u m i s e w i i s
j u u r t o s a m ä n g i n u d . E s i m e s e l a s t m e l s e i s a w a d s i i n
k ä l l W a h e m e r e ä ä r s e t e r a h w a s t e j u u r e d u s u d , n i m e l t :
k ö i g e w a n e m — J u u d i u s k , n o o r e m — r i s t i u s k j a k ö i g e
n o o r e m — i s l a m (M u h a m e d i o p e t u s) . K ö i f n e e d k o l m
u s k u o n W a h e m e r e i d a k a l d a l t e k k i n u d ; k ö i g i a s u t a j a -
t e k s o l i w a d S e m i s u g u s t p ä r i t u d m ö t l e j a d ; j a n a d o n
k o l m e k e s t i ä l t s t e i s e g a l i g i d a s e s ä h e n d u s e s — m i t t e a i n u l t
n e n d e w ä l i s t e p ö h j u s t e l ä b i , w a i d k a o p e t u s t e s i s e m i s e
s a r n a d u s e w a r a l . N i i s a m a t i k u i r i s t i u s k j u u r e m a o s a
o m a p ü h a d e s t l u g u d e s t w a n e m a J u u d i - u s k k ä e s t l a e n a s ,
p ä r a n d a s w e e l n o o r e m i s l a m o m a e e l k ä i j a t e l t p a l j u

aateid. Kõik kolm usku olivad efsialgu täitja monotheistlikud — ähe jumala poolehoidjad; aga aja jookkul ja teistesse maadesse ja teiste rahwaste sekka tungides muutusiwad kõik kolm enam wähem mitme jumalaga uskudeks.

Mosese õpetus. Juutide ainujumala usk, mida Mooses 1600 a. enne Kristust asutanud, oli õpetusels, mis inimesesoo kõlblise ja usulise edenemise peale kõige suuremat mõju awaldas. Seda suurt auuawaldust on ta ju sellega ära teeninud, et mõlemad usud, kes maailma ära wõitfimid, terwelt temast wälja kujukestiwad. Kristus on Mooselt palju laenanud ja sama palju Muhamedile edasi andnud. Uus testament, mis warmalt haritud rahwaste usutunnistusel sai, põhjenes täitsa Wana testamendi peal. Wana ja Uus testament kokku omandasiwad omale suurema tähtsuse, kui ähelegi teisele raamatule osaks saanud. Piiblis leidub käll kõige paremaid ja kõige halwemaid aateid imelises segaduses, aga proegugi on ta weel teatud mõttes „raamatute raamatuks.“ Aga kui selle tähelepanemise wäärilise ajaloo- ja õpetuse-raamatu uurimist ilma mingi eelarwamiseta käsitse wõtta, siis ilmuvad mõnedgi tähtsad nähtused hoopis wastupidises paistes. Hariduse ajaloo uurimine ilmutas huljana mitmesuguseid lugusi, mis seniste õpetuste tõsidust wapustab.

Monotheismus, mida Mooses asutanud, ja prohetid, need Juuda mõttetargad, edasi harinud, pidi wanasti fiksejuurduuud mitmejumala uskumisega raskest ja pikka wõitlust pidama. Efsialgselt oli Jehowa wõi Jahwe seesamane taewa jumalus, keda teised Siiria rahwad Molochi ja Baali nime all, egiptlased Setos'e ja greeklased Kronos'e nimega auustasiwad.

Delitzſchi ja teiste uurimised kiirkirja mälestuste wallas on meile tõendust toonud, et Babelis juba ammu enne Moſeſe aega Jahwet tähtſaks, kohati isegi ainumaks jumalaks peeti. Aga selle kõrval auuſtaſiwad juudid ka muidgi jumalaid ja ebajumalateenistuse wastu wõitlemine sünnitab juutide ajalooſ tähtſa oſa. Siiski oli Jehowa põhjuſmõttelikult ainsamaks Jumalaks, nagu ka eſimeses Moſeſe käſus üteldakse: „Mina olen Jssand, ſinu Jumal, ja ſul ei pea teiſi jumalaid minu kõrwas olema.“

R i ſ t i u ſ t. Ristiusu monotheismuſ ſai Moſeſe õpetuſe ſaatuſe oſaliſeks: põhjuſmõttelikult tunniſtab ta küll ainult ühe jumala olemiſt, aga päriſalt on tal mitu jumaluſt. Juba kolmainuſe tunniſtamisega, miſ kõigi riſtiuſkude aluſeks, lahkuſ ta ainu jumala uſuſt. Kolm olewuſt, Jſa, Poeg ja Püha Waim, on ſamati kolm iſeäraliſt jumaluſt, nagu India Trimurti oſad (Brama, Wiſhnu ja Shiwa) wõi nagu wana Hebreas kolmainuſus (Anu, Bel, No). Mitmes ſuuremas riſtiuſu ſeltſis tuleb neile kolmele jumaluſele weel neljaſ, neitſi Maria, liſaks; õpetamata katoliiklaſtele on ta palju tähtſam weel, kui Kolmainuſ iſe. Jumalaema auuſtamine on katoliiku maadel nii ſuur, et teda wõib ainuma n a i ſ j u m a l u ſ e u ſ u n a harilikule meesjumala auuſtamisega kõrwa ſeada. „Daewa kuninganna“ ſeiſab kõigis meie arwamiſtes eſimeses reas, teiſi kolme jumaluſt kaugemale warju jättes. Seda tunniſtab lugemata arm Jumalaema piltiſi ja wagajuttuſi nende kohta.

Kuid peale ſelle on uſklikkude riſtiinimeſte mõttekujutuſ taewawalitſejatele rohkeſti „pühafi,“ mehi ja naiſi, abiſ andnud, ja muuſika-armaſtajate inglite loorid lõbuſtawad nende kuulmiſt mitmeſuguſte kont-

fertidega. Rooma paavstid (kõige suuremad petised, kes uskude najal kunagi üles tõusnud) suurendavad alaliselt taewa „sõjameeste“ hulka, iga uuesti inimest pühadeks tunnistades ja jumaluse auu osaliseks tõstes. Kõige rohkem uusi liikmeid sai sellele „paradiisi seltskonnale“ 13. juulil 1870. a. osaks; see lord, kui katoliku piiskoppide nõukogu Vatikanis lõi paavstisti Kristuse ajemiskudena ilmeksimata ja ilma patuta olemusteks tunnistas, neid seega jumalate auuastmele ühendades. Kui siia veel saadanat ja tema abimehi, kurje inglisi, lisaks armata, siis näeme, et katoliku taewas jumalate arm määramata suureks kasvab. Muistne Greeka jumalate asupaik, Olympos'e mägi, näib selle kõrvalt hoopis tühi olema.

J s l a m. Muhamedlaste usk on kõige nooremaks ja ka kõige puhtamaks ainujumala auustamise kujuks Noor Muhamed, kes 570. aastal sündinud, lahkus varsti oma Arabia sugulaste ebajumalatest ja sai nestorianlaste laudu ristiusuga tuttavaks; kuid ta ei suutnud ristiusu algõpetusi täielts omaks võtta — Jeesust näituseks pidas ta kõigest samasuguseks prohvetiks kui Moosese. Kolmainuse õpetuses nägi ta sedasama, mida iga teinegi termemõttega ja ekfitamata inimene nägema pidi; ta sai aru, et see meie mõistuse nõuetega kokku ei käi ja meie waimu edenemisele mingit kasu saata ei juuda. Auustamist, mis „Sumalaemale, puhtale neitsile Mariale“ üles näidati, armas ta üsna õieti ebajumala teenistuseks; — selle farnatsjeks ekfituseks oli tema meelest ka piltide ja kujude kummardamine. Mida kauem ta mõtles ja mida hoolikamalt ta omale Sumalat ette kujutada püüdis, seda selgemaks kasvas tema pärastine põhjusõpetus: „Sumal on ainumaks,

ei ole teist jumalaid peale tema."

Tõsi küll, Muhamed ei suutnud ka inimesekujulise Jumalast lahutada. Muhamed kujutas Jumalat idealiseeritud inimesena, kes kõik teha suudab; niisamati nagu Moosese Jumalaks wali, karistaja inimene oli ja Kristuse omaks — lahke ja armastaja. Stiisgi peab Muhamedi usule kiitust andma, sest oma ajaloolise edennemise jooksul jäi ta palju kindlamalt ühe Jumala auustamise juurde, kui juutide ja kristlaste usud. See paistab praegugi veel Jumala teenimise kombetes ja templite ehitamise ja ehtimise viisides. 1873. aastal käisin ma esimest korda Idamaadel ja suure liigutusega imestasin ma siis kaunid mosheesi (muhamedlaste templi) Kairois, Smirnas, Brüsselis ja Konstantinopolis. Rihtne, kunsti kohane ehitus mõjus väga sügavasti minu peale. Kui mõjavad ja suureviisilised olivad mosheed suurema hulga katoliku kirikutega võrreldes; viimased, on seeft kirjute piltidega ja võerastawate kuld-kujutustega, wäljast jälle loomade ja inimeste kujudega kaetud. Samati kõrge ja auuwäärilised on muhamedlaste püha raamatu—korani—lihtsad, tasased palmed; kui neid katoliiklaste misja'be walju arusaamata sõnade-roduga ja rongikäikude kawatsema muusikaga wõrdleme.

S e g a u s u d. Segausud ühendawad katteid mitmesugustest teistest usutunnistustest, mis üksteisele hoopis wastu käiwad. Keegi ei taha niisugust uskumist üles tunnistada, aga tegelikult on ta uskude seas kõige tähtsam ja laialisem. Suurem osa inimest, kelle usu kohta mingisugust armamist leidub, on praegugi segausulised: koolis sisse tuubitud, aga mõistmata jäänud usuõpetuse tüki ühinewad pärast wäikeste

tatketega, mis teistest usutunnistustest nende kätte ulatavad. Paljude haritud inimeste peale on mõttetarkuse ja iseäranis looduseteaduste õppimine sügawalt mõjunud; nad näewad teaduse waral selgesti ära, kui kõlbmata ja puudulikud theismuse õpetused on. Mõitlus nende wastupidiste õpetuste wahel, mis õrnatundlikel inimesel suurt piina sünnitab ja tihti peale surmani otsustamata jääb, näitab selgesti, et arwamised, mis lapsepõlmes kätte tuubitud, inimese waimus sügawasti fikse juurdunud, seda enam et siin mitme saja aastane mõttewiisi edasipärandamine kaasa mõjub. Usk, mida wanemad lapsele noores põlmes peale sundinud, mängib noore inimese elus otsustawat osa, kui mõni wägewam mõju teda hiljemalt ilmawaate muutmisele ei kühuta. Aga niisugusel ilmawaadete lõkkupõrkamisel jääb usu nimetus ainult warjufatteks, mille taga üksteisele hoopis wastukäiwad arwamised ja eksitused peituvad. Suurem osa ristitiinimesi ei ole mitte ühe jumala auustajad, nagu nad ennast peawad, waid kahe, kolme ehk suuremagi arwu jumaluste kummardajad. Sedasama võib ka muudest monotheismuse tunnistajatest — juutidest, muhamedlastest jne. — ütelda. Ikka tuleb ehtalgselt ainumale ehk „kolmainumale“ Jumalale muid jumalusi lisaks, nagu inglid, kurjadwaimud, pähad jne.

Theismuse põhjusmõtted. Kõik eelpool kirjeldatud usulaadid peawad Jumalat üleloomuliseks, maailmast väljas wiibiwaks olewuseks. Ikka seatakse Jumal, nagu iseseisaw olewus, nagu maailma looja ja walitseja, maailmale ehk loodusele wastandiks. Suurem osa usku annab Jumalale weel teatud isiklike kujud, mis inimesele wäga sarnane. Oma jumalates kujutab inimene iseennast ja oma mõttewiisi; nagu

uuskaja ise, nii on ka tema jumal karedama ehk õrnema tundega, enam ehk vähem haritud jne., karedam ja lapselikum, ehk jälle peenem ja inimesest rohkem lahtu minew. Rõige uuem usuteadus seletab koguni, et Sumal on täitsa täieline olemus: seega ei võivat teda nõrga, eeskliku inimesega võrreldagi. Aga ligemal vaatamisel leiame siingi, et Sumalal inimesega palju ühist on, nimelt hingelik ja waimlik tegemus. Sumal tunneb, mõtleb ja toimetab niisamati kui inimene, ehk küll tema tundmused, mõtted ja teod täiusse pitsatit kannawad.

Suurem hulk inimesi on selle kujutusega nii ära harjunud, et nad sugugi imeks ei pane, kui Sumal piltide peal inimese näol, s. o. selgroo-elajana ilmub. Paljudes wagajuttudes ilmub Sumal muude imetajate (ahwide, lõwide, hārgade jne.) kujul, harvemini võtab ta enesele lindude (kotkas, tui, kurg) ja muude selgroo-elajate (madude, krokodillide) kuju.

Täielisemad ja mõttelisemad usud ei tunnista enam Sumal-inimest, vaid kummardawat kehata puhas waimu. „Sumal on waim, ja inimene, kes Sumalat kummardab, kummardab ka waimu ja tõbe.“ Aga seegi „waim-jumal“ tunneb, mõtleb ja talitab niisamati kui inimesekujuline jumal. Pärisalt ei ole muud wahet midagi, kui üks on nähtaw, teine nägemata, gaasfarnane ollus. Sel kombel jõuame nii kaugele, et Sumalat gaasfarnatje selgroo-elaja kombel kujutatasse.

II. **Pantheismus.** Pantheismus (kõik-jumaldamine) õpetab, et Sumal ja loodus on ühine olemus. „Sumal“ tähendab sedasama, mis „loodus“ ehk „ollus.“ Pantheismus on kõigile eelpool selgitatud

theistlikele usulaadidele täitsa mastandiks, ehk küll mõttetargad on nende wahete silda ehitades raskesti waewa näinud. Põhjusemõttelikkus wahet ei suuda teegi ära kaotada. Theismus näeb Jumalas olemust, mis wäljaspool maailma asub, kes maailma loonud ja tema üle wäljast walitseb; kuna pantheismus loobust Jumalaga ühendades tunnistab, et Jumal kõigi asjade sees jõuu ehk energiat kujul rõõtab. Ainult pantheismus sünnib nende seadusega kokku, mida looduse teadused uuemal ajal selgitanud; sellepärast on pantheismus meie praeguse looduse teaduse ilmawaateks. Leidub praegugi teadusmehi, kes selle wastu waidlewad ja wana theistlik ilmawaadet teaduse pantheistlike seadustega lepitada katsumad; aga ilka selgub, et nad kas oma mõtetäiust mõne eksituse teinud wõi mingil põhjusel oma parema äratundmise wastu talitawad.

Pantheismus wõis ainult siis ilmuda, kui haritud inimene loodust hoolega tähele panemas ja tundma õppimas oli; sellepärast on ta ka palju noorem, kui theismus. Wiimast wõis kõige metsikumate rahwaste juures juba kümned tuhanded aastad tagasi leida. Wanemate haritud rahwaste (India, Egiptuse ja Hiina maa elanikkude) uskudes leidis pantheismuse osast õige rohkesti ju tuhanded aastad enne Kristust, aga täieliseks ilmawaateks kujunes pantheismus alles 6. aastajal enne Kristust muistisel Greeklamaal, Jonia mõttetarkade õpetustes. See oli Greeka mõttetarkuse õitseaajaks. Kõige kõrgemal seisis küll Miletoos'elt pärit olemine Analksi mandros, kes terwe maailma ainsust selgemalt ja kindlamalt ära tundis, kui ta õpetaja Thales ja õpilane Anaksimenes. Anaksimandros

õpetas mitte üksnes seda, et maailm ja kõik olemused on ühest algollusest aegade jooksul kujunenud, vaid ka seda, et üksteise ilmade tekkimine ja hävinemine alalõpmata vaheldab.

Paljud hilisematest mõttetarkadest — Demokritos, Heraklios ja Empedokles, tundsid juba ühtlust Jumala ja looduse, olluse ja isuu vahel, mis praegugi loodusteadlaste ülemaks õpetuseks on. Suur Rooma luuletaja ja looduseuurija, Lucretius Carus, õpetas seda ilmavaadet oma kuulsas luuletöös „De rerum naturae“ (Asjade loomust). Kuid varsti tungiti pantheismuse kõrvale ja asemele tuli saladusline dualismuse, mis jumala loodusest hoopis ära lahutas. Selles tülis oli iseäranis Plato õpetustel, ristiusu põhjusemõtetega ühenduses, rohke mõju. Waemalt oli Rooma paavst, see vägem ristiusu ülemus, mõimsale seisukorrale jõudnud, kui pantheismuse vägivallaga maa pealt ära pühiti: pantheist Giordano Bruno hukati 17. veebruaril 1600 Roma linnas tuleriidal ära — Rooma paavsti, „maapealse jumala“ kasu järele.

Alles 17. aastaja teisel poolel läks suurel Boruch Spinoza l'orda, pantheismust puhtal kujul selgitada ja põhjendada. Meie peame Spinoza mõtete selguse ja järjekindluse ees tummardama, seda enam et suurel mõtlejal, kes 250 aasta eest elas, loodusteaduse viimaste aastakümnete leiduseid täepärast ei olnud. Pantheismuse edenemisele ja laialilagunemisele suureks abiks olivad Saksa suurema luuletaja ja mõtleja Wolfgang Goethe kirjatööd, milles pantheismuse mõistetele luuline ja imeilus rõõd ümber tõmmati.

Atheismuse. Ei ole Jumalat, ega jumalaid, kui selle nime all ikkut, olemust, kes väljaspool

loodust seisab, mõtelbaks. See ilmawaade, mis „Jumalat ei usu," on põhjusjoontes praeguse looduseteadlise mõnismusega ehk pantheismusega täitsa üks; ta leiab neile ilmawaadetele teise avalduse, nende eitawat külge toonitades. Mõlemi põhjusemõte on ju tunnistada, et väljaspool loodust mingit jumalust ei leidu. Sellepärast on Schopenhaueril täieline õigus ütelda, et „pantheismus pole muud midagi, kui wiisakas atheismus." Pantheismus hävitab dualismuse wastolu Jumala ja ilma wahelt; ta tunnistab, et ilm on ise enesest, fiseemise jõuu waral tekkinud. Pantheismuse õpetus „Jumal ja maailm on üks ja seesama" ütleb sedasama, mis atheistide põhjusemõte: „Ei ole isiklist Jumalat."

Rehkaja hirmuwalitsuse ajal kiusati atheismust, nagu kõige hirmsamat ilmawaadet, tule ja mõdegaga taga. Kui juba ewangeliumis „jumalawallatu" inimene kurjategijaga ühele astmele seati ja kirik temale jumalasalgamise eest igawest põrgu piinast töotas, siis ei olnud imeks pannagi, kui iga ristiniimese nime kandja atheismusest eemale hoidis. Praegugi kardetakse jumalasalgawalt looduseuurijalt, kes kõik oma elu töö otsimisele pühendanud, igasugust kurja; kuna wariseerlik, petis jumala=tunnistaja, kes rumalaid kirikutombeid ilma teadmata laasa teeb, heats riigitodanikuks ja laaselanikuks peetakse, ka siisgi, kui ta oma „usk" sugugi tundma ei õpi ja hoopis kõlmatumat elu elab. See ekstarwamine kaob käl alles siis, kui looduse tundmine ja sellest tekkin õpetus, et Jumal loodusega ühine on, ületäldisets saawad.

Teadmine ja usk.

Sisu: Tõe äratundmine ja selle hallikad: tunde-meelte t. geruus ja kujutuste liitmine. Tunde-meeled ja mõtlemise elundid. Tunde-meele erijõud. Selle edenemine. Tundmuste selgitus. Tunde-meelte juur tähtsus. Tundmustega äratundmise piirid. Teaduslik arvamine ja usk. Teaduslike (looduslike) ja kirilike (ütleloomulike) uskude põhjused mõttelike wale. Ghaust loodusrahwaste juures. Usutunnistus. Smlk kool. Meie isade usk. Spiritismus. Smltused.

Kõik teaduse püüded on tõe äratundmise poole sihitud. Meie tõsised ja wäärt teadmised kannawad real — asjaliku — iselaadi ja sünniwad kujutustest, mis tõsidusega kokku käiwad. Tõsi küll, meie ei suuda asjaliku ilma ssemist olewust ära tunda, ei suuda „asja iseeneses“ mõista. Kuid erapooletu, arwustaw tähelepanemine ja wõrdlemine juhiwad meid teadmisele, et wäliste ilma muljendid kõigi arusaajate inimeste peale, selle peaaegu ja tunde-meeled korralikus olekus on, täitsa ühte moodi mõjuwad, ühelaadilisi kujutusi nende waimus sännitades. Niisuguseid kujutusi nime tame meie tõsteteks, ja usume, et nad olewate asjade kohased on, nii kaugelt kui meie äratundmise jõud ulatab. Meie teame ju, et niisugused juhtmised ja asjad täitsa olemas on ja mitte meie luulennu wiljana ei ilmu.

Äratundmise hallikad. Tõe äratundmine põhjeneb kahe isesuguse, aga üksteisega lähedases ühen-

duses oleva looduslike tegemuse peal: efitels — inimene tunneb asju oma tunde-meelte maral, ja teisels — ta liidab selkombel saadud muljendisi kujutustels. Viimase tegemuse jaoks on mõtle mise = elundid, ergutawa keskmine, juhtim osa; kuna tunde-meeled ergutawa wälis, äärmis osa sünnitawad. Ergutawa üleküldse on kõigil rohkem edenenud loomadel kõige tähtsamaks tehaosaks, nende waimlise, hingelise tegemuse juhtijaks.

Tunde = meeled. Inimese tunde-meelte tegemus, mis iga suguse äratundmise alusel on, edenes piklami ja wähe haawal sellest astmelt, kuhu ta kõrgemate imetajate, iseäranis ahwite juures jõudnud. Kõrgematel imetajatel, mis klass üleküldiselt wäga kõrgele astmele edenenud loomast efitab, on tunde-meeled ühelaadiliselt ehitatud ja käiwad ühesuguste füsiliste ja keemia seaduste alla. Meeled on ajaloolisult kujunenud, igal pool ühesarnatjelt. Nagu kõigil loomadel, oli ka imetajatel tunde-meelte tegemus lihtsate nahani ulatawate erkude ülesandeks; alles pikema aja jooksul harjuswad ülsikud ergu-logud iseäraliste ärritustega (walguse, soojuste, kõla jne.) nii kaugele ära, et neid palu kergemalt tunnewad, kui muud. Nii hästi filma-wõrgunaha ja kõrwa-kuulme rakufesed, kui ka haistmise rakufesed ninas ja maitse mise rakufesed keele peal kujunesiwad lihtsatest nahaerkude rakufestest, mis terwet teha katmas. Selle imestusele sundiwa asjaloo kohta tõendusi leidub tähelepanekustest, mis inimese ja loomade idude kaswamise juures tehtud. Looduseteadus on seaduse awalikust teinud, et iga loom oma kaswamisel, idust kuni täieliku küpsuseni, kõik need astmed läbi teeb, mis tema efitwanemate rida kujutab,

muidugi palju lähendatult. Nii on imetaja looma-
idulene teatud ajajärgudel lima-eluka, siis kalade, sise-
liskude jne. taoline. Sellel edenemise teel on järgust, kus
loomakene hoopis ilma tundmuse-elunditeta on; hari-
likud naha ergud suudavad kõigi meelte kohuseid täita.
Alles hiljemalt omandavad ääskud elundid omale
teatud mõedul erijõudust.

Tunde-meelte erijõududest. Tunde-meel-
te erijõududel, s. o. niisugusel asjalorral, kus teatud
ergukogud ainult teatud tundmust vastu võtavad ja
edasi annavad, on määratu tähtsus inimese tunde-elu
peale. Nii annab nägemise-erk ainult valguse tund-
must edasi, kuulmise-erk ääsknes kõla, haistmise-ergud
ainult lõhna jne. Hoolimata sellest, misugune mõju
erku ärritab, edasi antav muljend on ikka sõhelaadiline,
näit. tugew hoop filma peale sünnitab hoobisaajal
teatud valguse tundmust. Neist, ääsklute tundemeelte
erijõududest (mille tähtsust suur tehategemuse uurija
Johann Müller kõige esmalt täitsa kujutas) on palju
ekskliski järeldust tehtud, nimelt dualistilise ilmawaate
kasuks.

Mõned mõttetargad hakkasivad finnitama, et
peaaju (või hing) ainult kindlasti piiratud ergu-ärri-
tust ära tunneb, ja et selle järele ei või välise ilma
olemisest ja omadustest mingisuguseid järeldust teha.
Rahtlew (skeptiline) mõtteteadus jõudis otsusele, et
välise ilma olemine waewalt usutam on; kuna kõige
lähedam idealismuus välise ilma tõsiduse hoopis maha
salgas — tema finnituse järele asuwat wäline ilm ääsk-
nes meie mõttekujutuses.

Neid eksitust lähendades peame meeles pidama,
et tunde-meelte erijõuud ei ole mitte algusest saadud,

muutmata jäänud omadused, waid alles aegade joosul, pilema harjumise ja oludega kokkusünnitamise läbi tekkinud. Üleüldise töö-jaotuse seaduse järele täies mõtliwad mõned erguratused ülesannete täitmise oma peale; ühed hakkasid walguseliirtega, teised helilaenetega jne. sõprust jokitama. Piis, ülipiis aja joosul muutis nende erkude asupaik oma kuu ja teguwiisi, enda ülesande wäljakujunemise kohaselt; ühtlasi muutusid ka tunde-ergud, mis saadud muljendist peaaegu edasi andma pidid. Zoonulil suguwalt täiendas neid meelte asupaikad ja wiimaks, mõne aasta-miljoni pikkuse töö waral, lõi imestamise wäärilised kuulmise ja nägemise meeled — *hörwa* ja *silma*. Nende ehitus on nii otstarbekohane, et mõelda võib, nagu oleks nad „waremalt mõeldud plaani“ järele walmistatud. Kuid iga tunde-meele ja tema erkude omadused kujunesid aegamisi harjumise ja harjutuse, s. o. oludega kokkusünnitamise waral; pärandamise teel läksid omadused ühe põlwe kaeft teise kätte. Albrecht Rau on seda õpetust oma suurewiisilises kirjutöös „Empfinden und Denken; physiologische Untersuchung über die Natur des menschlichen Verstandes“ (Tundmus ja mõtlemine; physioloogiline uurimine inimese mõistuse loomu üle) sügawalt põhjendanud. Seal seletab ta õieti Mälleri seadust tunde-meelte erijõududest; peale selle on ka tundemeelte ja aju wahetord terawalt kujutatud; iseäranis tähelepanemisewääriline on tema wiimane peatükk „tundmuiste mõtteteadusest,“ ja mina hoian täiesti tema mõtete poole.

Tundemeeltega aratundmise piirid. Inimeste ja muude selgroo-elajate tunde-meelte tegewuse armustaw sõrblemine andis teadusele suure hul-

ga ülitähtsaid tõeasju: suurem osa neist langeb 19. aastajaja ja nimelt tema teise poole uurimiste wiljaks. Iseäranis suure õigusega võib seda mõlemate kõrgesti edenunud „ilutundeliste“ meelte — filma ja kõrwa koha ütelda. Need mõlemad elundid on selgroo-elajatel palju keerulisema ehitusega, kui muudel loomadel; ka selgroo-elajate idudel käib nende edenemine iseäraliselt rada. See iseäraldus, mis aga kõigile selgroo-elajatele (kaladele, sisalikudele, kahepaiksetele, lindudele ja imetajatele) omane, kui ka nende tunde-meelte ühtlus tõendavad, et kõik selgroo-elajad on ühisest esivanemate-tõuust välja kaswanud. Kuid tõuu enese sees ilmub mitmesugust üsfilute elundite edenemises ja arenemises; selle põhjusel on, et üsfilud loomaliigid isesuguseid eluasemeid otsiswad ja nende tingimiste mõjul ühte ehk teist elundit rohkemalt ehk isemoodi tarwitaswad, kui teised.

Dma tundemeelte poolt ei ole inimene mingil juhtumisel täielikum ega rohkem edenunud, kui teised selgroo-elajad kogu mõetult. Sinnu film suudab wäiteseid asju kauge maa peal palju paremini ära tunda kui inimene. Paljudel imetajatel, iseäranis kõrbes elutsawatel kiskjatel, kaja kandjatel, närijatel jne. on kuulmine palju terawam kui inimesel, need loomad kuulewad kõige wäiksemat kröbinat wäga kauge maa pealt; juba suured ja wäga liikuvad kõrwalestad on nende loomade kuulmise terawus tunnistajateks. Saululinnud on muusikalisest küljest palju kõrgemal kui suur osa inimest. Gulgal imetajatel, iseäranis kiskjatel ja kajakandjatel on haistmine terawamaks arenunud, kui inimesel; haistmise terawuse poolt seisab koergi inimesest palju kõrgemal. Slegi alamate tundmuste,

maitse, nahatundmuse, sugutunde jne. poolt ei seis inimene kõige kõrgemal edenemise astmel.

Arusaadam on ka, et meie ainult niisuguste tundmuste üle otsustada võime, mis meil endil osaks. Kuid mitmel loomatõuul on muidgi tundmuselid, mis meile võerab. Näituseks on kaladel ja muudel vees elavatel selgroo-elajatel naha sees iseenaline tunde-meel, mis isesuguste tunde-erkudega ühendatud. Kalaleha külgedel on pikk limane kanal, mis pea lähedal mitmeks arguneb. Neisse kanalitesse ulatab rohkesti ja õige harulisti erkusi, mille otsad hoopis iseäraliselt kujanenud. Arvatavasti lubab see elund kalal wee rõhumises ja muudes omadustes muutumist tunda. Mõnelgi looma klassil on tunde-meelte elundid, mille tarwitust meie ei tunne.

Meist lugudest näeme, et inimese tundmused nii teravuse kui hulga poolt õige piiratud on. Oma tunde-meelte, iseäranis filma ja katsumise-meele varal tunname meie ainult ühe osa omadustest, mis uurimise all olevatel asjadel osaks. Aga ka seegi osaline äratundmine ei ole täielik, sest meie elundid on puudulikud; tunde-ergud ei suuda ju muud teha kui saada muljendist ajudele edasi anda.

Kuid need puudused ei tohi meid takistada tunde-meeltes, iseäranis filmas, kõige kõrgemaid elundid nägema; tunde-meeled ja mõtlemise elundid on kõige kallimaks kingituseks, mida loodus inimesele teinud. Albrecht Rau'l on täiesti õigus, kui ta ütleb, et „terme teadus ei ole pärisalt muud midagi, kui tunde-meeltega äratundmine. Teadus ei salga meelte läbi saadud muljendist maha, vaid selgitab neid. Tunde-meeled on meie kõige väärtuslikud ja

kõigeparemad sõbrad; ammu enne mõistuse ärkamist
 ütleb tundmus inimesele, kudas ta talitama peab.
 See, kes tundmuseid ülepea eemale tõrjub, et nendega
 ühendatud hädasohtudest wabaneda, talitab sama rumala-
 lasti kui inimene, kes enda filmad wälja pistab, kartes
 et need kunagi midagi halba näha mõikswad, wõi
 kaded maha raiub, et need ialgi mõerast wara ei wõ-
 takš." Sellepärast ei lähe Ludwig Feuerbach sugugi
 liiali, kui ta kõiki mõtteteaduse kawaft, usutunnistusi
 ja asutusi, mis tundmust kõrwale tõrjuwad, mitte ainult
 ekslikkudeks, waid lausa kahjulikkudeks nimetab. Ilma
 tunde=meelteta ei ole mingisugune äratundmine wõi-
 malik. Juba 30 aastat tagasi (Bonnis 1878) katsusin
 ma — tunde=meelte arenemisest kõneledes — ära näidata,
 misugusti suurt kasu Darwini õpetus äratundmise edene-
 misele ja tunde=meelte tegewuse õigele hindamisele
 saanud.

Teaduslik armamine ja usk. Kõrgesti
 edenenud haritud inimene ei lepi selle puuduliku tead-
 misega, mis ta oma tunde=meelte abil wälise ilma
 kohta wõidab. Ta katsub tunde=meelte waral saadud
 muljendist ühendada, kujutusteks kofu liita ja nende
 ühtseadmise waral üleüldist pilti asja kohta wõita.
 Kuid seegi äratundmine jääb poolikuks ja puudulikuks,
 kui luule jõud mõistusesse kogunud kujutuste waheti
 ei täida ja üfsikuid juhtumisi terweks kujutuste rongiks
 ei liida. Seal juures sünniwad uued kujutuste ja
 järelduste kogud, mis tuntud tõeasju selgitawad ja
 mõistuse ja põhjenduse nõudeid täidawad.

Kujutusi, mis meie teadmise waheti täidawad wõi
 tõeasjade puudumisel nende asemele astuwad, wõikfime
 „usukes“ selle sõna kõige laiemas mõttes nimetada.

Niisugune on lugu igapäevases elus. Kui meie mõne asja üle täitsa kindlad ei ole, siis ütleme warsti: „ma usun selle nii olewat.“ Selles mõttes mängib „uskumine“ teaduses suurt osa; meie armame, et lähe nähtuse wahel teatud ühendus leidub, ehk see ühendus meile küll weel kindlasti tundmata on. Kui siin põhjuste otsimisega tegemist, siis loob teadus omale *h y p o t h e s e* (põhjendama armamise). Siiski lepib teadus ainult niisuguste *hypothesedega*, mis inimliku äratundmise piiridest wälja ei lähe ja waremalt tundud tõstiasjadele wastu ei räägi. Niisugune on näituseks füüsikas õpetus eeteri laenetawast liikumisest; keemias atomide *hypothes*e jne.

Kui meie aga terwet nähtuste rida, mis üksteisega ühenduses, ühise põhjuse waral selgitada tahame, siis saame teadusliku teoria. Iii teorias kui ka *hypothes*es on „usk“ (teaduslikus mõttēs) tarmuline; ka siingi peab luulelend neid wahesti täitma, mis mõistuse poolt äratuntud nähtuseid ja olusi lahutamas. Seega ei ole teoria muud midagi, kui tõele liginemine; wäga mõimalik, et praegune teoria mõne teise, paremini põhjendatud teoria läbi kõrwale tõrjutakse. Illagi on teoria igas teaduses tingimata tarmuline, sest ainult tema suudab nähtuseid ja tõeastju kindlate põhjuste ettetoomisega sel e t a d a. Kes teoriat ei salli ja teadust ainult „kindlast tehtud tõeastjade“ peale ehitada tahab (nagu mitmedgi uuemad looduseuurijad püüawad), ei tahagi wist põhjuslist ühendust ilmutuste ja tõstiasjade wahel ära tunda.

Üleüldise ligitõmbamise õpetus täheteaduses (Newton), kosmologialine gaasi-teoria (Rant ja Laplace), jõuu põhjusmõtted füüsikas (Mayr ja Helmholtz), ato-

mistline õpetus keemias (Dalton), valguse laenetamise õpetus (Huygens), rakuteoste õpetus elu=teaduses (Schleyden ja Schwann), Lamarcki ja Darwini edenemise-õpetus — need kõik on vägewad, määratuma tähtsusega teoriad; nad seletavad looduse nähtuste ilma, ühte ainust põhjust kõigi ühe loodusewalla sündmuste aluses mõttes; nad tõendawad, et kõik ühe teadusewalla nähtused kindla sidemega ühendatud on ja ühise jõuu tagajärjena ilmuvad. Alusjõud ise võib meile ka täitsa tundmataks jääda, ehk tema kohta luuakse ajutine hüpoteesi. „Keskuse jõud“ ligi tõmbamise ja ilmade tekkimise teoriates, „jõud“ — energia — ülekõrge olluise kõrwalt, „eeter“ valguse-õpetuses ja elektriväe teorias, „atom“ keemias, „elaw ollu“ eluteaduses, „pärimus“ edenemise õpetuses — kõik need ja nende taolised põhjusemõisted ei ole kahtlema mõteteaduse seisupaigalt muud midagi, kui „lihtsad umbarmamised“ ja teaduslike usu tagajärjed; aga kõik need mõisted on teadusele tarwilikud, kuni nende asemele parema hüpoteesi ei saada.

Uus ja ebaus. Teaduslik uskumine läheb neist mõttekujutustest, mida kiriku-usk looduse nähtuste selgitamiseks tarvitab, juba loomu poolest kaugelt kõrwale; kiriku-usu mõttekujutusi ja mõisteid võib usuks, selle sõna kitsamas tähenduses nimetada. Harimata inimeste meeles lähewad need kaks uskumise laadi õige sagedasti segamini, mitmesuguseid egiarmamisi sünnitades; sellepärast arwan ma tarwilikuks, nende põhjusemõttelist wahet terawalt toonitada. „Kiriklik“ usk on alati imede järele uskumine ja ilmub sellepärast looduslikele mõistuse-usule leppimata wastasels. Kiriklik usk lepib ülleloomuliste nähtustega ja

on ta ebausü nime ära teeninud. Ebausü lähed „mõistlikust teaduse usust“ sellega lahku, et ta üleloomuliste jõudude ja nähtuste olemist tõeks peab, ehk need küll teadusele tundmata ja elskitute muljendite ja mõttefujutuste tagajärjeks on. Ebausü läib selgesti ära tuntud looduse-seaduste vastu ja on sellepärast mõistmata.

Ebausü looduserahwaste juures. Rahwasteteaduse edenemise waral oleme ühesajateistkümnendama aastajaja jooksul hulga ebausitudega, mis praegugi veel harimata, looduse rahwaste seas walitsemas, tuttawaks saanud. Meid ebausü armamisi üks-teisega ja muistsete rahwaste efsalgsete usu-seletustega wõrreldes leiame wäga palju ühiseid jooneid; sagedasti wõime selgeks teha, et nad ühest hallikast tekkinud, ühise alus-põhjuse mõjul. Nende sünnitajaks on looduslik mõistuse igatus, tundmata nähtuseid tuntud põhjustega selgitada. Sääraniis kindlasti wõib jeda nähtuste kohta, mis inimestele hädaohtu ähwardawad wõi neis hirmu äratawad, ütelda; niisuguste nähtuste hulka peab armama äikesed ja kõue, maawärtsenemise jne. Ssegi metsrahwastel, kes kõige madalamal hariduse astmel seisawad, on tungiw igatus, niisugustele nähtustele põhjuseid leida; see igatus on veel kõrgemate loomade, primatide, päranduseks lugeda. Samasugune tarwidus leidub praegugi veel mitme selgroo-elajate liigi juures. Koer, kes kuu wõi lehwima lipu peale haugub, ei ilmuta selle juures mitte üksnes hirmu, waid ka selgusetat soowi tundmata nähtuse põhjuse leidmiseks. Metsrahwaste usud on oma alguse osalt niisugustest ebauslikkudest armamistest saanud, osalt jälle efiwanemate mälestuste auus-

tamiseft, kui ka mitmesuguseft hingelisteft tarwiduseft ja harjumistest.

Haritud rahwaste ebausud. Praegused haritud rahwad peavad oma usulift armamist nagu mõnelt kõrgemat waimliseks waranduseks ja seavad neid looduse-rahwaste „toorest ebausust“ palju kõrgemale, seltskond alistab hariduse edenemist, mis teda ebausust olewat wabastanud. Kui ekslik armamine! Usjalik armustaw uurimine ja haritud ja harimata rahwaste uskumiste mõrblemine näitab meile, et need usud ainult wäliste kaju poolt äksteisest lahku lähewad; siemine tuum, on neil kõigil ühesugune. Mõistuse waatepaigast ei ole kõige wabamõttelisem kiriklik usk, mis looduseseaduste wastu käiwate imede sündimisega lepib, muud midagi kui mõistmata ebaus, nagu meilist kodukultijate uskumine, mis metsrahwaste seas walitsemas.

Kui praeguste haritud rahwaste usulift armamist pealiskaudseltgi waatamise alla wõtta, siis leiame warsti, et wanad, efiwanematelt pärandatud ebausumõisted seal suurt osa mängiwad. Kristlaste uskumised maailma loomisest, Jumala kolmainisusest, Maria patuta sündimisest, Kristuse älestõusmisest ja ümbermuutmisest jne. — kõik see on lausa luule, mis mõistliku looduse-uurimisega sama wähe kokku sünnib, kui mitmesugused Muhamedi, Suudi ja Brama uskude õpetused. Kõline „uskaja“ peab seda usku, milles ta kaswanud, tingimata õigeks, muud waleuskudeks ja eksijateks pidades. Mida kindlamalt mõni usk ennaft „äksinda õigeks“ peab ja mida tugewamalt ta seda armamist kaitseb, seda ägedamalt peab ta teiste uskude wastu sõdima, ja seda rohkem märatsewaks lähewad

ta usu-sõjad, mis suurel hariduse-ajaloo raamatus kõige kurblikumaid lehekülgeft sünnitavad. Ja ikkagi tõendab erapooletu „selge mõistuse armustus“ meile, et kõik kirjeldise uskumise laadid ühtemoodi waled ja mõistmata on, ja et need kõik ühesarnatselt luulelennu ja armustufeta mälestuste wiljana ilmuvad. Mõistlik teadus peab kõiki neid kirjeldilfa uskumisi ebausju nähtustena kõrwale tõrjuma.

Usutunnistused. Mõetmata kahju, mida usum inimeste-sugu aastatuhandete jookful ebausju läbi kannatanud, ei ilmu kusagil nii selgesti kui just alalises „usutunnistuste“ wõitluses. Ususõjad oliwad kõige werijemad sõdade hulgaft, mida inimesed kunagi pidanud; usulised wahed sünnitawad kõige raskemaid tülisi, on kõige sagedamalt perekondade ja ütsikute inimeste õnne häwitajateks. Lugeja, tuleta meelde neid miljonisi inimesi, kes kristlaste tagatiusamistel, ristiusu wäljalaotamisel, islami ja usupuhastuse wõitlustes kui ka inkwifitfioni koorma all hukka saanud. Wõid mõtelge selle õnnetumate hulga peale, kes usulikkude armamiste lahkumineku sunnil perekondlisest seisukorrast ilma jäänud ja kodumaalt wälja rändama pidanud. Aga kõige kurbemat mõju awaldab kusagil riigis walitsew usk siis, kui riigiwalitsus teha politikaajamisteks tarwitama hakkab ja lastele koolides nõndanimetatud „Sumala seaduseid“ sisse tuupida lasseb. Sellega asendatakse lastele juba elu algusel ebausl südamesse. Aga mõistlik inimene peaks ilmalikkude koolide asutamist nõudma; niisuguseid koolisi, kus usuõpetus õpetasjade hulgaft wälja heidetud oleks.

„Meie isade usk.“ Määratu tähtsus, mis laia des seltskonna-kihtides usuõpetusele osaks antakse,

põhjenez mitte üksnes selle peal, et tagurilisemad riigid kiriku mõju all seisdes oma alamaid wägivaldaga ühe ehk teise usu tunnistamisele sunnivad, waid ka suure misaduse najal, misga seltskond wanu kumbeid ja „tundmuste tarwidust“ linni hoiab. Jseäraniš sagedasti kuulduš tõendust, et waja olewat auustamist „meie isade usu“ wastu alles hoida. Tuhanded luuletused ja jutud ülistawad isade armamiste alahoidmist iga inimese kõige tähtsamaks kohuseks. Kuid uskude aja- lugu näitab warsti, kui waga ekslik see armamine on. „Walgustatud“ 19. aastajaja teisel poolel walitsew Luteruse usk on hoopis teine, kui sama aastajaja esimese poole uskumine, ja weel rohkem lähneb ta 18. aastajaja protestantismusest lahku. See omalt poolt on jälle hoopis teine asi, kui nende „isade“ usk, kes 17. ehk 16. aastajajal elanud. Usupuhastus, mis orjakstehtud mõistuse paawstide wägivaldalt wabas- tas, sünnitas katoliiklaste seisupaigalt kõige hirmsama waleusu. Jsegi katoliiku kiriku usulistest armamistest on wiimase aastatuhande jooksul tähtsaid muudatusi juhtunud. Ja weel, kui rohkesti hiljuti ristitud „paganate“ usk nende isade usulistest armamistest lahku! Jga iseseiswalt mõtleja inimene loob omale enda kohase usu, mis „isade usust“ juuresti lahku lähneb, sest iga inimese ihmawaade on tema aegse seltskonna hareduse astmega kokkukõlas. Mida laugemale meie hareduse ajaloo fiske tungime, seda selgemalt näeme ära, et kuulus „isade usk“ ei ole muud midagi, kui ükslugu muutuwate eba-uskumise e fogu.

Spiritismus. Braegune uskumine wai-

mude olemisesse, spiritismuse ja okultismuse*) uskumised on kõige tähtsamad ebauskuude seast, mis haritud ilma peale mõju avaldavad. Imelik ja seal juures ka kurb nähtus — miljonid haritud inimesi on täiesti selle ebausku mõimuses; isegi mitmed tähtsad looduseuurijad ei suuda neist efiarvamistest wabaneda. Rohkel armul on spiritistliksti oja kirjasti seda tontide ja kodukäijate usku laiematesse seltskonna-ringidesse kandmas, ja meie „parema seltskonna“ liiemed ei hääbene sugugi „waimusti“ wälja lutsumast, kes koputawad, kirjutawad, „teisest ilma“ teatusti toowad jne. Spiritistlased toetawad selle peale, et paljud auustatud looduseuurijad nende armamiste poole hoidwat. Saksa maal nimetatakse muu seas Böllneri ja Fechneri nimesi, Inglismaal Wallace't ja Crook'i. Nende efitust mõib elawa luule-lennuga ja wäheste armustawa jõuga wõrrelda, aga ka selle asjaoluga, et lapsesõlmes jisse-tuubitud õpetused wanagi mehe mõttemiisi peale jügawat mõju avaldawad. Pealegi oli osaw spiritist Slaide, kes kuulsatest Leipzigi katsetest osa wõtnud, Böllnerit, Fechnerit ja Wilhelm Weberit lausa petnud; Slaide oli lihtne kelm ja wõeti selle eest wastutusele. Ka paljud teistestgi suurtest „spiritismuse imedest“, mida hoolsa uurimise alla wõtta suudeti, kaibustwad peenema ehk lihtsama pettuste hulka. Nõndanimetatud mediumid (enamasti naisterahwad) on enamasti kas liht petised, wõi wäga rohkesti ärritatamad isikud.

Slumutused. Uskude arenemise tee oli küll

---

*) Okultismus — on üldine nimetus kõigile loodusenähtustele ja waimlistele ilmuwustete, mida — nagu mõnimgad mõtlewad — teadusele tuntud jõudude ja seaduste maral seletada ei suudeta.

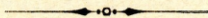

piff ja laialdane, siisgi on suuremalt osalt uskudel üks ähine alus, ja pealegi veel niisugune, mis usule laiades, vähema haridusega ringkondades kõige kindlamat tuge muretseb. Kiriku-usud kinnitavad, et elusaladuste otjustamine mõistuse abil mõimata on; nende mõistatustele võib üksnes üleloomulisel teel, ilmutuse läbi lahendamist leida; sellest järeldavad nad, et usu õpetused „jumalikud seadused“ inimese-sugu tõblisi waateid ja elukombeid juhutama peavad. Niisugused „jumalikud ilmutused“ on paljude muinaslugude ja waga-juttude aluseks, mis siisgi täitsa inimese mõistuse kohast iselaadi kannawad. Tõsi küll, Jumal, kes „ilmutust teeb,“ ei ilmu alati mitte inimese kujul, waid sagedasti lõue, äikese, maru, maawärise mise warjul jne. Kuid ilmutus ise, mida Jumal kaasa toob, on täitsa inimlik; ta on kää, mis täitsa sel kombel koku seatud ja awaldatud, nagu inimene hariliselt oma peaju ja kõri waral annab. India ja Egiptuse uskudes, Greeka ja Rooma muinaslugudes, Talmudis ja Koranis, Wanas ja Uues Testamentides mõtlewad, lõnelewad ja talitawad jumalad just samati kui inimesed. Ilmutused, mille waral jumalad meile olemise saladusi seletada ja sügawaid ilma-mõistatust lahendada tahawad, on täitsa inimeste luulelennu wiljak. Tõde, mida usklik neis ilmutustes leiab, on inimese luuletus, ja lapselik uskumine—lihtne ebaust.

Tõst ilmutamist, s. o. mõistliku äratundmise tõst hallikat võib üksnes loodusest leida. Suur tagawara tõstseid teadmist, mis inimlise kultura waranduste seas kõige kallimaks osaks, on ainult tähelepanemiste ja katsete waral kogunenud; kui ka mõistuse kujutuste

ja järelbuste kaudu, mida inimene oma tunde-meelte läbi mõidetud muljenditest teinud. Sga mõistlik inimene, kelle aju ja tunde-meeled loomulikus korras, leiab wabast looduse tähelepanemisest selle tõstse ilmutuse ja peaseb sellega ühes ebausust, mida kiriku-usu „ilmutused“ temale peale sundinud.

Teadus ja ristiusk.

Sis u: Kõige uuema loodusteaduse ja kristlise ilmawaate wahelise wastolu suurenemine. Wana ja uus usk. Teaduse kaitsemine kristlise ebausku, iseäranis paawstide tallalekippumise wastu. Neli ajajärku ristiusu edenemises. I. Eristamine ristiusk (kolm aastajada). Neli ewangeliumi. Pauluse raamatud. II. Paawsti wõimustus. Hariduse langemine keskajal. Ujaloo wõltsimine katoliku kirikluse poolt. Papiismus (paawsti-wõimu õpetus) ja teadus. Papiismus ja ristiusk. III. Ujupuhastus: Luterus ja Kalwin. Walgustuse ajajärk. IV. Uheksateistkümnendama aastajaja wälispäädine ristiusk. Paawsti sõjakuulutus mõistuse ja teadusele. Paawsti ilmeksimatus. Käkitused kogudustele. Neitsi Maria patuta sündimine.

19. aastajaja iseäralduste seas üks kõige tähtsamatest on, et wastolu teaduse ja ristiusu wahel alati terawamaks läheb. See lugu on tähtsa loomuliku ja kõrwaletõrjumata; loodusteaduse edenemisega, mis endiste aastajadade mõitudest kaugemale mõõda jõudnud ühtlasi mõistab seltskond ikka enam ära, kui kõlbmata need saladuslikud ilmawaated on, mis mõistust nõnda nimetatud „ilmutuste“ alla alandada tahhivad. Sarnaste saladuslike ilmawaadete hulka kuulub ka ristiusk. Mida kindlamalt praegune tähe-teadus, süsila ja keemia looduse-teaduste kitsendamata walitsust terwe ilmaalotuses näitawad, ja taimeteadus, looma- ja inimese elu teadused sedajama terwe elulise ilma kohta tõendawad, seda ägedamalt püüab

ristiusu õpetus ühes dualistilise metafüüsikaga neid looduse-jõuduist nõndanimetatud waimu=elu wallast eemale tõrjuda; ehk küll wiimane muud midagi ei ole, kui osatene ajude ja erkude tegewusest.

Suur usuteadlane Dawid Friedrich Strauss on seda leppimata waenlust, mis praeguse teaduslise ja äraiganud usulise ilmawaadete wahel walitsemas, ülitlenasti. Oma wiimases kirjatöös „Wana ja uus usk“ (Der alte und der neue Glaube) awaldab ta kõigi meieaegsete teadusmestete mõtteid, mis lapsepõlwes külge kaswatatud kristilise ilmawaate ja looduseteaduse leiduste kokkupõrkamist kujutawad; see raamat ilmutab kõigi nende aateid, kes mõistust ebausju wastandiks seada julgestawad ja kes täielise, rahustawa ilma-
waate järele tarwidust tunnewad. Kuusa ja julge wabamõtlejana suutis Strauss paremini weel, kui minul korda läinud, wastolust uue ja wana usu wahel ära näidata. Ka Eduard Hartmann tõendab omas raamatus, mis ristiusu lagunemise üle kirjutatud, nende wastolude leppimata olekut ja otsustawa mõitluse tarwidust. Mõitlus elu ja surma peale ei jää tulemata.

Paljude raamatute hulgast, mis 19. aastajal ilmunud ja ristiusu õpetusest ja isust kõnelewad, on järgmised iseäranis tähelepanemise wäärilised: Dawid Straussi „Das Leben Jesu“ (Jeesuse elu), 1864. a.; üheteistkümnnes trükk ilmus 1890.; Ludwig Feuerbach'i „Das Wesen des Christentums“ (Ristiusu tuum), Paul de Riegla „Jesus von Nazareth“ (Jeesus Natšaretiist) ja E. E. Verus'e „Vergleichende Uebersicht der vier Evangelien“ (Nelja ewangeliumi sõrblew ülewaade).

Neile, kes Straussi, Feuerbachi kui ka Draiperi

kirjatöösti lugenud, näib liialduseks olema, et meie veelgi terwe peatüki selle küsimuse jaoks pühendame. Aga meie peame tarviliseks, kiiret pilku selle suure mõitluse ajalooliku edenemise peale heita, peaaegjalikult sellepärast, et viimasel ajal on kiriku tungimised teaduse peale ülekülluse ja edenemise teoria vastu iseäraldi üsksugu suurenenud. Rahjaks on mitugi põhjust, mis teadusele ähwardawat hädakohtu suurendavad, nimelt seltstonna waimline seis, aga ka tagurliku woolud poliitilise, ähiskondlike ja kiriklike elu wallas. Kes minu tõenduste üle kahtleb, võtku waewaks mitmesuguseid kristlike sinodide ja Saksa riigipäewa protokolli viimaste aastate jooksul läbi waadata. Samati avaldavad mitmed ilmlikud walitsused tungi, oma kurema waenlasega — kirikuga — võimalikult sõbralisesse ühendusesse astuda; selle tagajärjeks on aga nimetatud waenlase mõju alla sattumine. Ühinemise eesmärgiks on, wabat waimu ja waba teadusliku uurimist ühisel jõul alla surudes piirama ta walitsust kätte saada.

Meie ei wõi toontamata jätta, et siin teadus on sunnitud ennast kiriku ja tema rohete abiliste poolt toimepandawate kallalelippumiste vastu kaitsema; ega ta tahagi mingisuguseid ülekohtuseid kallaletungimist kiriku vastu ette wõtta. Kõige pealt peame teadust katoliku kirikluse (paawsti mõimuse — papiismuse) ehk ultramontanismuse vastu kaitsema; mitte ainult sellepärast, et „püha“ katoliku kirik teistest kristlikest kirikutest tugewam on, waid et temal imestamise wääriline korraldus ja poliitiline osawus omadusteks. Wäga sagedasti saab looduse-uurijate ja muude õpetlaste poolt armamist kuulda, et katoliku kiriku ebausud teiste ebausudest sugugi pahemad ei ole, ja et nad mõistusele

ja teadusele loomulisteks maenlasteks on, teistega ühesugusel mõedul. Põhjusmõttelikult on see arwamine õige, aga tegelikkude järeldustega ei mõi leppida, sest katoliku kiriku mõitlus teaduse ja mõistuse wastu, mille juures rahwahulkade rumaluse kohaseid sõjariistu otstitakse, toob mõrblemata suuremat kahju, kui teiste ristiuskude maenlus.

Ristiusu edenemine. Meie peame ristiusu ajaloolist edenemist lähidaltgi tähele panema, kui tahame ära mõista, misugust määratumat mõju ristiusk inimlise hariduse peale avaldanud ja kui suures wastolus ta teadusele ja mõistusele seisab. Ristiusu edenemise aega jagame meie nelja osasse: I. Eftalgne ristiusk (kolm esimest aastajada); II. papismus (12 aastajada, neljandamast kuni wiieteistkümnendamani); III. reformation (3 aastajada, kuieteistkümnendamast kuni kahesateistkümnendamani); IV. praegune wäljispidine ristiusk (ühesateistkümmes aastajada).

I. Eftalgne ristiusk walitses kolme aastajaja jooksul. Jeesus, auusameelne, inimestesugu armastaja prohwet õpetaja seisis oma waimlise edenemise poolt palju madalamal, kui Greeka hariduse kandjad. Tema tundis ainult Juudarahwa mälestusi ja õpetusi; ta ei jätnud ka ühtegi kirjarida järele. Täitsa tundmata olemas tal need ilmatundmise alused, mida Greeka mõttetarkus ja looduseteadus juba mitusada aastat waremalt üles leidnud. Hallitatakse, mille läbi meie Jeesust ja tema õpetust tundma saame, on neli ewangeliumi ja Pauluse raamatud. Nelja ewangeliumi kohta teame meie, et nad 325. aastal Nikäa kirikufogule ilmunud 318 piiskopi poolt suure hulga

ülsteise wastu käiwate käskkirjade seast wälja waliti. Muist piiskoppist soowitawad 40 ewangeliumi õigeks tunnistamist, teine osa hoidis kõigest nelja ewangeliumi wastuwõtmise poole. Waibledjad piiskopid ei suutnud kudagi lepitusele jõuda, ja siis otsustati paluda, et Jumal ise näitaks, missugused ewangeliumid õiged on. Kõik raamatud pandi altari alla ja piiskopid hakkasid paluma, et ekslikud kirjad, mis inimeste käte töö on, altari alla jääksidwadgi ja õiged raamatud, mis tõstis Jumala ilmutust fjaldawad, altari peale ilmuks. Nii juhtusgi! Neli ewangeliumi — kolm esimest on Matteuse, Markuse ja Luuka jutustuste järele teise aastasaja algul tõlku seatud, kuna Joannese ewangelium alles teise aastasaja keskelt kirja pandud olewat — ilmusidwad altari peale ja sellest ajast peale hakati neid ristiusu tõstistes alustetes pidama, ehk nad küll iga sammu peal üksteise wastu kõnelewad. „Uskmatale," kes seda „hüppamist altari peale" imeliks ja uskumataks peab, tuletan muid lugusid meelde, mis sama uskumata on; näituseks „waimude koputamised," mida praegu weel miljonid „haritud" spiritistilased usuwad; sojab miljonid ristiinimesed usuwad praegu weel oma surematust, ülestõusmist peale surma ja Jumala kolmainjust; kõik need õpetused ei käi selge mõistuse wastu mitte sugugi rohkem ega vähem, kui nelja ewangeliumi imelik hüpe. Inglise usuteadlane Saladin (Stewart Ross) harutab seda küsimust ligemast oma kirjatöös: „Jehowa's gesammelte Werke" (Jehowa teoksate kogu), mis piibli uurimise põhjal Juudi- ja kristi-usu õpetust armustab.

Nelja ewangeliumi lõrwal tunneme meie 13 mitmesugust Pauluse raamatut, mis suuremalt

hulgalt apostel Pauluse kirjutud ei ole. Õiged Pauluse raamatud — selleks peab armustus üksnes nelja: raamatud Rooma ja Galata rahwale ja mõlemad raamatud Korinthuse elanikkudele — on palju waremalt kirjutatud kui neli ewangeliumi ja fjaldawad ka wõrdlemata wähem „imefi“, pealegi püüawad Pauluse kirjad ristiusku mõistliku ilmawaatega ähte fännitada, aga ewangeliumite kohta ei wõi me seda ütelda. Sellepärast ei wõta uuema aja aateline ufuteadus ewangeliumi oma aluseks, waid toetab Pauluse õpetuse peale; nii et teda suurema õigusega „Pauluse usuks“ nimetada mõib. Apostel Paulus, kes Kristusest märtsa rohlem ja palju asjalikum oli, aratab meel selle läbi humitusi, et ta segarahwusest oli. Rõige uue-
mad ajaloolised uurimised on selgeks teinud, et apostel Pauluse isa greeklane ja ema — juut olnud. Lapsed, kelle wanemad nende lähe, ükssteisest õige lahkuminema rahwatõuu hulka kuuluwad, on wäga fagedasti rohlete loomuandide omaniks; seda mõime ka praegusel ajal näha. Semi tõuu paindum luulefujutus ja Aria rahwatõuu armustaw, mõistus on ükssteisele tihti wäga fajutoomaks täienduseks. Selle läbi selgub asjalugu, miks Pauluse õpetus warsti palju suurema tähtsuse mõitis, kui efialgne Kristuse oma. Pauluse õpetusi mõib täie õigusega uueks ilmuwuseks pidada, mille wanematels Juudi usk ja Greeka mõttetartus oliwad. Samasuguseks segatud õpetuseks on ka neoplatoniſmus.

Omas waadetes Kristuse efialgse õpetuse ja püüete peale (kui ka mitme tähtsa nähtuse peale tema elus) lafifimad ufuteadused seda rohlem lahk, mida terawamalt ajalooline armustus (Strauss, Feuerbach, Renantja.) asjalugusi õiges walguses näitab ja neist erapooletumaid järeldufi tegi. Efialgsest Kristuse õpetusest on suur ligimese-

põhjusmõte ja temast wälja woolaw tõlbuse-mõiste tänapäewani jõuu fiske jäänud. Kuid need õpetused olivad juba mitu aastasjaba enne Kristuse aega tuntud ja tarwitusel. Õtimeste aastasjadade fristlased olivad suuremalt osalt kommunistideks, jaolt jotsialdemokratlasteks ja kui praeguse aja walitsuste waadete järele käia, peaks neid kõiki tule ja mõdegaga häwitama.

II. P a p i s m u s. Katoliku usk ja paawsti walitus, mida ka watikanismuseks, ultramontanismuseks või lihtsalt papismuseks nimetatakse, on inimese-juo hariduse olus üheks kõige suurematest suurustest. Kõigist ajamarudest hoolimata võib ka praegugi oma wägewusega uhkustada. 410 miljoni ristiinimese hulgas, keda maailmas eida, on 225 miljoni Rooma-katoliku usku, 75 miljoni õigeusulisi ja 110 miljoni protestantisi. Tuhad kahesaja aasta jooksul on papismus Europa waimlise elu täitsa enda orjusesse köitnud. Kuid Aftas Aftiras ei saanud ka suuri mõitust. Aftas armatakse 503 miljoni Buddha usulisi olewat; 138 miljoni tunnistawad Brama usku ja 120 miljoni on Muhamedi usku. Iseäranis terawalt ilmus papismuse mõju keltajal; fiks surmati waba mõtlemine hoopis ära ja teaduste edenemine pandi mõneks ajaks seisku. Klassikaline muinasaeg, tuhat aastat enne Kristuse ilmunist ka eimesed aastasajad peale selle, olivad inimesejuo waimlise elu õitseajaks. Paawstide kareda walitsuse all lämbus igasugune waimline elu, kõit eadus suitus unesse, ja selle poolt võib kelt-aega küll tooruse ajajärguks nimetada. Meile mõidakse wastata, et kelt-ajal teised küljed waimuelus edenesiwad, nimelt kunst, luule ja mõtteteadus. Kuid unustada

ei tohi, et kõik see haridusline tegewus pidi walitsewat kirikut orjama, ega tõstnud, waid surmasgi veel waimu wabadust. Rooma kirik tegi oma ainumaks allesandeks, inimeste tundmata „igawese, hauataguse elu“ wastu walmistada; ta õpetas looduse põlgamist ja tõrjus looduse tundmaõppimise hoopis kõrwale. Põõre paremusel algas alles kuuteistkümnendamal aastajal, usupuhas tuse ilmumiseega.

Hariduse langemine keskajal. Meie peaksimine oma allesande piiridest wälja minema, kui tahaksimine kõile hariduse langemist kujutada, milles katoliku kiriku walitus laheteistkümnne aastajaja joosul süüd olnud. Keskaja iselaadi kujutamiseks wõtame ähe kõige targema Hohenollerni sugust riigiwalitsetja ütelse. Friedrich Suur ütles, et ajalugu Konstantin Suurest kuni usupuhas tuseni tundma õppides peab tingimata arwama, nagu oleks terve maailm siis hullumeelne olnud. L. Büchner kujutab selleaegset hariduse langemist wäga ilusti ja lühidalt omas raamatus „Über religiöse und wissenschaftliche Weltanschauung“ (Usulikust ja teaduslikust ilmawaatest). Ajalooteadlased Ranke, Draiper, Kolbe, Swoboda ja teised kirjeldawad erapooletumalt seda hirmust seisurorda, kuhu Europa keskajal sattunud; selle tõendust leidub ka haridusajaloo mälestustest, mis sellest kõige kurwemast ajajärgust meie päiwini järele jäänud. Haritud katoliiklased, kes õiglaselt tõtt tunda igatseswad, peaksiwad nende hallikate poole pöörama. Praegune katoliku waimulikkude kirjandus awaldab haritud maailma peale suurt mõju. Praegugi veel tarwitatakse „usliku rahwa“ petmiseks tõeasjade äraegamist ja mitmesuguste imelugude luuletamist; tuletame kas mõi

Sourdes' is üteldamasti juhtunud imetegude kirjeldust meelde. Jesuitide petmised on sama kõrgel astmel, kui lihtrahwa kergeusklik meel ja armustuse puudus, mis teeb, et kõik, mida kirik õpetab, tingimata õigesti peetakse.

P a p i s m u s ja **t e a d u s**. Ajalooliste sündmuste seas, mis kõige paremini katoliku wägiwalla nurjatust inimeste-sugu waimlise elu wäljal ilmutawad, on wisa ja äge mõtlus, mida kirik teaduse wastu peab, meile kõige huvitamam. See mõtlus oleks pidanud ristiusu tekkimise juures algama, juba siis kui ust mõistusest ülemaks seati ja mõistuse läest täielist sõnakuulmist usu wastu nõuti; pealegi pidas ristiusk maa-pealist elu üksnes ettewalmistuseks tulewase, hauataguse elu wastu; selle tagajärjel pidas ristiusk igat teaduslikku uurimist asjataks. Kuid järjekindel mõtlus teaduse wastu algas neljandamal aastajal, iseäranis peale Mikäa kiriku-kogu (a. 325), mille juhatajaks Byzanti keiser Konstantin oli. Keiser Konstantin, keda „Suureks“ nimetama hakati, selle eest et ta ristiusu riigiusuks tõstis ja Konstantinopoli linna ajutas, oli iseloomu poolt hoopis alatu, filmateener ja mõrtsukas. Nõutuseks, kui mõidurikkalt papiismus teaduste wastu mõidelnud, mõime looduseteaduste surutud seisukorda teist ajal nimetada. Waimlised rikkused, mida klassikaline minewik meile pärandanud, häwitati ära või forjati tarwitamisest kõrwale; aga timukad ja tuleriidad muretsesiwad selle eest, et iga „waleusuline,“ s. o. iseiseiswalt mõtleja inimene, oma mõtteid hoolega warjama pidi. Iga „waleusuline,“ kes niisugust ettewaatuse nõuet täita ei suutnud, langes tuleriidade ohwriks. Niisugune saatus tabas suurt monistilist mõtteteadlast Giordano Brunot, samati ka usupuhastajat Johann

Huusi ja sadatuhandeid muid „tõe tunnistajaid.“ Reikaja teaduste ajalugu on näituseks, kuidas igasugune iseseisvaw mõtlemine ja iseseisvaw uurimine papismuse surumise mõjul hääwinevud.

Papismus ja ristiusk. Tõlke ristiusu kallimaid ja paremaid omadusi, mida meie tingimata hääwinevasti „maailma-usust“ oma uude monistiliseesse usutunnistusesse üle kandma peame, leiame üksnes Kristuse ja tema tõigeauusameelsemate järelkäijate tõeliste ja ühiseluliste armamiste seast. Tõsi küll, õige inimesearmastuse, sallimise ja inimuse tõrgemad põhjusmõtted ei olnud mitte ristiusu alguslikeks omanduseks, aga ristiusk suutis neid võidukalt elusse kanda sellel raskel pöörijal, kui klassikaline ilm juba hukatuse äärel seisis. Kuid papismus suutis neid kristlikkust moorusid lausa wastupidisteks muuta, sealjuures neid endise mantli alla varjates. Kristliku ligemise-armastuse asemele asus määratlew maen muu-usuliste vastu; toore tagatiusamise ohvriks langevud mitte üksnes paganad, vaid ka need kristlikud usulahud, kes oma healt katoliku kiriku õpetuste vastu tõsta julgevud. Termes Europas määratlevud „ketserikohtud“ ja ketserite — waleusuliste piinamine sünnitas piinajatele määratumat lõbu, nende „kristliku ligemise armastuse“ tungi täites. Nõustajade jooksvul pühkis paavsti võimud maapinnalt lõik maha, mis tema teel riisus oli. Kuulsa inkwistori Tortemada käsu peale on äkki Hispanias, aastatel 1481—98, üle kahetja tuhande „waleusulise“ elusalt ära põletatud; ühesajakümnel tuhandel „waleusulisel“ mõeti warandus ära ja nad heideti mitmesuguste kergemate karistuste alla. Keiser Karl V. walituse ajal langes praegustes Hollandi ja Belgia riikides

umbas 50,000 inimest kiriklise merejānu ohvriks. Ja sellel ajal, kui õht piinatawate inimeste oigamistest wāriks, woolastwad terwe maailma rikkused Rooma kottu. Ja armatawad „maapealsed Jumala asemikud“ ja nende abilised (kes suuremalt osalt āgedad jumalasalgaajad oliwad) elastwad igasugu kōlmatustes. Prantsusetōbine ja pillkaja paawst Leo X. on korrald ütelnud: „Kui palju kasu see muinasjutt Jeesusest Kristusest meie juba toonud on!“ Sellel kirikumalitsuse ajal oli Europa seltskonna seisuford wāga hirmus. Igal pool walitses feodalism, orja pidamine, „Jumala armust“ saadud wāgimalla õigus ja munga tahtmine; waesed orjad tundstwad end õnnega koos olema, kui neile luba anti, oma wiletsaid urtsituid waimlikkude wõi ilmalikkude kurnajate maade peale ehitada, Kuni meie päiwini ulatawad jāljed sellest kurnast ajast, mil teadusest ja haridusest üksnes salamatisti kõneleda tohtis. Bāchner ütleb selle kohta: Rumalus, waesus, ebaus ja 11. aastasajal seaduseks tehtud preefrite wallali-elu ebawoorusline mõju oliwad sel ajal walitsemas, paawstide wõimust ükslugu suurendades. On wälja armatud, et sellel papismuse hiilguse ajal üle kümne miljoni inimese „kirikliku armastuse“ ohwriks langestwad. Aga kui palju miljoniist weel preefrite abielu feelduse, salajate pihtimise ja sādametunnistuse wabaduse feelamise ohwriteks langes! „Uksmata“ mõttetargad, kes Jumala mitte- olemise kohta tõendusit korjastwad, ei ole seniajani üht kõige tähtsamat tõendust nagu tähele pannudgi, nimelt seda, et Roomas asuwad „Kristuse asemikud Jumala nime!“ kõigehirmsamaid kuritegusi ilma karistufeta teha wõistwad.²⁰

III. **U s u p u h a s t u s.** Haritud rahwaste ajaloo, mida kõige maailma ajalooks nimetame, loetakse „uue aja“ algamist usupuhastusega, samati kui keskaja algust — ristiusu asutamisega. Ja niisugune jaotus on täitsa õige, sest usupuhastusega ühes algab ka a h e l a s s e p a n d u d m õ i s t u s e ü l e s ä r k a m i n e; samati on ka teadustel, mida kristlise papismuse raudne rüüstas kaheteistkümnne aastasaja jooksul surunud, uuesti-
fändimine läte jõudmas. Juba wiieteistkümnendama aastasaja keskpaigal hakkas haridus laiali tungima, nimelt raamatutrükkimise kunsti ülesleidmise tagajärjel; selle aastasaja lõpul oli Europa tunnistanud suurtele fändmustele, mis ühtlasi k u n n s t i d e u u e s f ä n d i m i s e g a (Renaissance) ka teadustele ärkamist ette walmistawad; ühes kõige tähtsamatest niisuguste fändmuste hulgas oli Amerika üles leidmine (1492). Kuuteistkümnendama aastasaja esimesel poolel tungis looduse tundmine kiiresti edasi ja lõhkus sel ajal walitsewa ilmawaate alused. Näituseks, M a g h e l l a n sõitis (1522. a.) ümber maailma, sellega ära näidates, et maailm tõesti lera kujuline on; 1543. aastal seadis R o p e r t n i k u s uuele maailmadefawale aluse. Kuid nende leiduste kõrwal jääb päew, mil M a r t i n L u t e r u s Wittenbergi kiriku puust uffe külge oma 95 küsimust üle lõi, 31. (19.) oktober 1517. a., üleilmiliselt tähtsaks päewaks, sest siis murti wangikoja uks, mille taga papismus 1200 aasta jooksul mõistust finni hoidnud. Suure usupuhastaja tähtsust on aga mitmelt poolt liialdama hakatud. Selle wastu on neil uurijatel täieline õigus, kes finnitawad, et Luterus ebausumõistetest, millest piibel lubiseb, lahti peaseb ei suutnud. Näituseks laitses ta usku ülestõsmise fiske,

Jamati õpetas ta pärispatu olemist, inimeste saatuse ettemääramist jne. Ta tõukas Kopernikuse õpetuse taevakehade jaotusest tagasi, sest piiblis seiswat, et „Josua ei laskinud maad seisma jääda, waid pälkest.“ Luterus ei mõistnud oma aegseid suuri poliitikalisi pöördmeid ja liikumisi, iseäranis arusaamatu oli ta laialdase talupoegade liikumise wastu. Veel hullem oli Geneve usupuhastaja Kalwin, kes 1553. aastal lastis targa hispanlase, tohter Serveto tuleriidal ära põletada, selle eest et Serveto Jumala kolmainisuse wastu mõitles. Üleüldse ei wiimitanud usupuhastuse määratlejad oma kangemate waenlaste, paawstide, weristesse jälgedesse, astumast; nad ei ole sellest eeskujust ka tänapäewanigi wabaneda suutnud. Onnetusels sünnitas usupuhastus toledaid werewalamisi: Brantsusemaal hugenottide tagakiusamise ja Pärtli-öö tapmise, Itaalias weriseid jahipidamisi waleusuliste peale, pikad kodusõjad Inglismaal ja kolmekümne aastase usujõja Saksamaal! Kuid siiski mõiwad 16. ja 17. aastasad sellega uhkustada, et nad on inimeste mõttejõule waba tee awanud ja mõistuse paawstide rusumise alt peastnud. Minult jellelābi saiwad mitmesugused armustawad mõtteteadlased ja looduseuurijad töötamiseks mahti. Rohke teaduste edenemine mis selle tagajärjeks oli, mõttis kaheteistkümnendamale aastasajale „walgustuse ajajärgu“ nimetuse.

IV. Wälispidine ristiusk 19. aastajasajal. Üheteistkümnemes aastasad on ristiusu aialoos neljandamaks ja wiimaseks ajajärguks. Kõll oli juba eelmistel aastasadadel armustawa mõtteteaduse ja loodusteaduste edu tunda; aga 19. aastasajal jõudis teadus weel igas jhis kiiresti edasi; nüüd algab ini-

meeste waimuelus uus aaste, nimelt monistilise looduslike ilmawaate kaswamine. Juba 19. aastajaja alustusel pandi põhja uuele inimeste-teadusele (siin oli Cuvier'i sõrblewal anatomial suur mõju) ja uuele eluteadusele (alustajaks oli Lamarck). Warsti ilmusiwad Saksamaal Baer, loomaidude õpetuse asutaja (1828), ja Johann Müller, sõrblewa phüsiologia elulekutsuja. Wiimase õpilane Theodor Schwann awaldas 1838. aastal ühes M. Schleglen'iga rakuteste teoria. Veel waremalt (1830. a.) oli Lavey maatera edenemist loomuliste põhjustega seletanud ja tõendanud, et taewalaotuse kujunemise seadused ka maatera kohta makswad on. Wiimast mõtet awaldas Kant teatavasti juba 1755. aastal. Wiimaks leidiswad Robert Mayer ja Helmholtz (1842. aastal) seaduse, et ülekõlbine jõuühik ei kahane ega kaswa, ja täiendaswad seega Laplace'i õpetust, kes oli ära näidanud, et olluiste hulk kunagi ei kahane. Kõiki neid ehitusi looduseteaduste wallas kroonis Charles Dravin 1859. aastal oma õpetusega, mille järele looma- ja taimetõuud ühiste seaduste järele edenenu. Darvini edenemise-õpetus oli 19. aastajaja looduse-teaduses kõige tähtsamaks lülits.

Uga misjuguft seisukorda praegune ristiuss laialdase looduseteaduste edenemise wastu mõtab? Kõige pealt hakkas kristlik ristiussu enese peawoolude wahel kaswama; ühelepoole jäi wanameelne papiismus, teiele poole sattus edumeelsem protestantismus. Wana-meelne kiriklus ja katoliku waimulik seisus (selllega ühes ka „Õigeusuline ewangeliumi ühendus“) pidiwad muidugi waba waimu wägewatele mõitulede kangesti wastu sõdima. Nad hoidiswad oma tarretanud põh-

jußõpetußeft finni ja nõudfiwad, et mõiftuße ennaft nende alla alandaß. Wabameeßeß protestantißmuße painduß ifla enam monißeilife pantheißeµuße poole ja püüdiß taht maßtupiðiß põhjußmõtet loßku lepitada. Ta tahtiß felgetß tehtud looduße feaduße ja neiße tehta=mate järelduße tõekspidamiße kõigiße lißandußeße puhaß=tatud ußuga ühte liita; feal juureß ei jäänud aga firiku=ußuße, felle sõna õigeß mõtteß, fuurt midagi järele. Neeð taßß wooluße on praegußeß ußueluße äärmisteßß; nende wahel leidub hulgana muide, feß oma õpetußeße lõpuliße järelduße teha ei julge. Sellega üheß on laie=mateße ringkondadeße armamine tunginud, et firikßline rißtiuß olewat igafuguße põhja jalge alt ära kaotanud, ja et uuß monißeiline ußutunnißtuße mõib temalt ainult ta tähtßeid kõlbliße põhjußmõtteid laenata. Kuid walitiema rißtiußu wälißeð wormid jäiwad kõikumata, feß nad on, edumeeßeß poliitika kaßwamißeße hoolimata, riigi tegelißtele nõuetele õige tohaßeð. Sellepärast on haritud ringkondades uuß ußuline ilmawaade, mida wälißpidißeß rißtiußußeß nimetada mõib, maad mõtnud. See ei ole muud midagi, kui wäga furwaßtam „ußuline wale.“ Moy Nordau on oma huwitawas raamatuß „Die konventionellen Lügen der Kulturmenscheit“ (Haritud feltßtonna kombe=waleð) wäga iluße ära näidanud, mißfugußeid loßkupõrkamiße nende filmafirjaliße krißtlaße tõße armamiße ja wäliße tunnißtuße lahkluminekuße tellida mõib.

Loodußeeteadliße ilmatundmiße edule oli suureßß mõiduße, kui teaduße kõige wägewam ja wißam waßtane, papißmuße, üheßfateißeßlünendamata aasßaßaja teßkel wana näoßatte maha heitiß ja õiglaffe teadußele weriße sõda kuulutaß. Üßeßeife järele ilmußeß nad kolm

selget ja tähtsat kuulutust, mille eest praegune teadus ja haridus „Kristuse asemikule“ tänu mõlgnemad. Kõige pealt, detsembri-kuul 1854. a., kuulutati kindlasti tõeks õpetus neitsi Maria ilma patuta saamisest. Kümme aastat hiljemalt neeldis „põha isa“ oma kuulsas läkituses kõigil praeguse hariduse ja teaduse ära; läkituse lisaks loeb ta kõigil mõistliku mõtteteaduse alused, mida meie teadus tõeks tunnistanud, üles ja neab nad ära. Veel kuue aasta pärast, 13. (1.) juulil 1870. a. kuulutas paavst iseene ja oma eelkäijad ilmelõimataks. Sellest mõistust teatati imestawale maailmale wiis päewa hiljemalt, 18. (6.) juulil 1870, jelsamal päewal, mil Prantsuse keiser Preisimaale sõda kuulutas. Waewalt katsi kuud hiljemalt oli see sõda paawstide mõimust märkja wapuстанud.

Paawsti ilmelõimatus. Gelpool nime- tatud kolm tähtsat õpetust, mida papiõmus 19. aastaja joofsul wälja kuulutanud, olimad mõistusele nii selgeteks kõwalopsudeks, et isegi kõige usklikumad katoliklased nende kasu uskuda ei suutnud. Watilani kiriku koosolekul healetatiwad 451 piiskoppi paawstide ilmelõimatuse poolt, 150 selle wastu; peale selle oli suur hulk piiskoppide, kes sellest kardetawast healetamisest osa wõtta ei tahtnud, koosolekult ära jäänud. Kuio warsti selguis, et targal ja inimeste hinge-elu tund- jal paawstil oma armamisega suurem õigus oli, kui arglikkudel piiskoppidel, sest lergeusuline ja pimestatud rahwahulk wõttis selle wõimatuma õpetuse waimustu- sega wastu.

Terme papiõmuse ajalugu, nagu seda tuhanded usaldusewäärilised hallikad ja ajaloolised dokumendid

tunnistawad, ilmub erapooletumale waatlejale nurjatuma wale ja pettuse ühendusena, hoolimata tungimise-
na kitsendamata ilmaliku ja waimuliku ainuwalitsuse
poole ja tõffe ristiusu kõrgemate kõlbluse kätstude
mahasalgamisena. Katoliku kirik ei tunne tegelisel ei
armastust inimestesugu vastu, ei alandust ega õiget
meelt, ei kätinust ega waesust. Piiska paawstide rida
ja Rooma piiskoppist, kelle seast paawstid waliti, lige-
malt waadates leiame, et suurem osa neist oli kõige
nurjatumaid filmateenrissi ja petiseid, paljud koguni
kurjategijaid. Kuid need kõigile tuttawad aja-
lõolised tõekäsjad ei sega praegugi miljonist
„haritud“ usujaid katoliiklast „selle püha isa ilme-
matust“ tõeks pidama, ilmeksimatust, mida see paawst
ise wälja kuulutanud; need ei sega protestanti usulisi
wõrstimisi praegugi weel Roomas, paawsti (enda kõige
kurjemat waenlast!) kummardamas käia; nad ei feela
Rooma paawsti teenritel ja nõumeestel praegugi Saksa
riigipäewal Saksa riigi saatust juhtimast, — sest rahwas,
kellel politiline nägemine ja arwustaw mõtlemine wäga
wiletsjad, lepiw sellega.

Läkitus teaduse vastu. Gelmistest kol-
meist tähtjast teost, mille waral praegune papiismus
oma ainuwalitsust peasta ja kindlustada katsus, on
läkitus, millega paawst 1864. aastal teaduseid ära
needis, meile kõige tähtsam. See läkitus ähes oma
lisaga on sellepärast iseäranis huwitaw, et ta mõistu-
sel ja teadusel iseseiswa tegemuse hoopis maha salgab;
mõistus ja teadus peawad terwiga usu, s. o. selleama
„ilmeksimata paawsti“ alla heitma. Girmus mee-
paha, mida see tagurline nõue kõigis haritud ja ise-
seiswalt mõtlewates jelskonna osades äratas, oli ka

läiesti läkituse koleda fisu kohane.

Kolmas paavsti õpetus, *Jumalaema patuta saamise*st, on wistiski wähema tähtsusega kui eelmised kats. Siiski peab katoliku kirik, ja ka muist lindlausulisi protestantisi (näit. „*Evangeliumi ühendus*“) seda väga tähtsaks. Veel praegugi peawad miljonid ristiinimesed oma pühaks kohuseks wandega finnitada, et nad Jumalaema patuta saamist usuwad. Paljud usklikud finnitawad koguni, et Maria isegi, nagu ka Jeesus, „Pühast waimust sündinud.“ Nähtawasti on see imeline jumal nii ema kui tütrega lähedases ühenduses olnud, ehk igapäewases keeles üteldud — ta oli iseenelele äiaks. Wõrdlew ja armustaw usu-teadus on hiljuti tõeks teinud, et ka seegi muinasjutt, nagu paljud teisedgi ristiusu lood, algupäraline ei ole, waid wanematest uskudest, nimelt *Buddha* usult laenatud. Niisugused muinasjutud oliwad ammu enne Kristust Indias, Persias, Wäike-Astias ja Greekamaal tuntud. Kui tuninga täirel wõi mõnel teisel kõrgemast seisusest tädrutul laps sündima juhtus, siis kuulutati enamasti mõni „jumal“ wõi „pooljumal“ lapse isaks; eesolewal juhtumisel anti see osa saladuslise „püha waimu“ hooletse.

Need „armastuse lapsed“ oliwad sagedasti väga anderikkad ja ilusad; seda seletati „jumala“ päranduseks. Sarnatsed wägewad „jumala pojad“ leidfiwad muistsel ja kesk ajal rohket auustust, kuna praeguse aja kõlblus neile „seaduslikkude wanemate“ puudumist jättis paneb. Sedasama mõib ka „jumala tütretest“ ütelda, ehk need waesed lapsed käl kõigewähematgi jätti ei ole, kui neil „seaduslik isa“ puudub. Sgaiks, kes klassikalise muinasaja imeilusaid wagajuttusi tunneb,

teab ka, et Greeka ja Rooma „jumalate“ armatawad pojad ja tütreb kõrgemale inimeseasatele kõigeligemale jõudsiwad. Tuletagu lugeja kas mõi Jeesus'e laialdast seaduslist ja seadusemäärašt perekonda meelde

Evangeliumid teawad meile jutustada, kuidas neitsi Maria „pühawaimu läbi kaima peale sai.“ Matteus ja Luukas teatawad, et Juudi neitsi Maria oli puusepp Joosepiga kihlatud, aga ei saanud mitte mehest raskets, waid püha waimu läbi. Matteus ütleb (p. 1, f. 19): „Tema mees Joosep oli õige, ega tahtnud teda häbi fiske saata, ja mõtles teda salamahti maha jätta.“ Kuid ta muutis oma otsuse peale selle, kui talle „Issanda ingel“ ilmus ja jutustas, et „see Issandast on“. „Peangel Gabrieli wõruskäigust“ kõneleb Luukas ligemalt (p. 1, salm 26—38). Peangel Gabriel ütelnud: „Püha waim tuleb sinu peale alla ja Kõigekõrgema wägi warjab sind“; selle peale annud Maria wastuseks: „Mina olen Issanda ümmard ja; mulle sündfu sinu sõna järele.“

Teatawasti on ingel Gabrieli wõruskäit Maria juures paljudele kuulsatele kunstnikkudele huwitawatets piltideks ainet annud. Swoboda ütleb selle kohta: „Peangel kõneleb siin wäga awalikult, õnnets ei juuda aga kunstniku pinjel seda lõuendi peale üle kanda. Siin on meil jällegi juhtumiseega tegu, kus kunst luulewaest piibli jutustust puhtamaks, auusamaks teeb. Siiski on ka kunstnikkusi leidunud, kes oma töödes Gabrieli seletuste kohta täielist arusaamist ilmutasiwad.“

Nagu meie juba eespool nimetasiime, on neli ewangeliumi (mida firif õigeteš tunnistab ja ristiusu aluseš peab) wabalt suurema hulga eštalgsete ewangeliumite seast, mis üksteisele samati wastu käiwad,

mälja walitud. „Kirikuisad“ teavad 40—50 niisuguseid „järelehtnud“ või apokriifa ewangeliumist nime-
tada; mõned neist on Greeka, muist jälle nagu Jakob-
use, Tooma, Nikodemuse jne ewangeliumid, labina
keeles kirjutatud. Jutustused, mis neis ewangeliumites
Jeesuse elu kohta, iseäranis tema sündimise ja lapse-
põlwe üle leiduvad, on sama wähe usutawad kui
need, mida meie neljast nõndanimetatud õigest ewan-
geliumist leiame. Kuid ühes neist eemaletõrjutud halli-
lateist leiame teate, mis Jeesuse äleloomulise saamise
ja sündimise mõistatust wäga lihtsalt ja loomulikult
seletab. Selle ewangeliumi kirjutaja ätleb järgmist:
„Josep Pandera, Rooma Kalabria-legioni ülem, effi-
tas Betlemmist päritud Juudi neitsi Mirjami ära ja
sai Jeesuse isaks.“

Muidugi waitiwad ametlikud usuteadlased nende
ajalooliste tõeasjade üle, sest ned ei lepi mõjuma
wagajutuga, waid kisuwad tema pealt saladuselatte
maha. Seda hoolikamalt peab erapooletu uurimine ja
armustaw mõistus neid lugust tähele panema. Ja
fiis leiame, et need teated rohkem usutawad on, kui
kõik muud sõnumid Kristuse sündimise kohta. Kõige
pealt peame meie ju, teatud teadusliste põhjusmõtete
junnil, armamist, nagu oleks Jeesus äleloomuliste
wõimude kaastegewusel sündinud, lahutama. Siis jääb
meile weel armamine, mis uuemas ristiusus wäga
laialdaselt kaswanud, nagu oleks Juudi puusepp Joosep
Jeesuse isaks. Kuid see armamine tõrjutakse ewange-
liumites mitmes kohas kõige kindlamalt tagasi. Jeesus
uskus kindlasti, et ta „j u m a l a p o e g“ on, ega
tunnistanud Josepit kunagi oma isaks. Josep jälle
tahtis oma mõrjsat Mariat maha jätta, kui teada sai,

et Maria ilma temata raskejalgselt jäänud. Ta muutis oma arvamist alles siis, kui „Sumala ingel“ unes tema juurde ilmunud ja teda Maria juurde jääma manitsenud, nagu Matteuse Ewangeliumi esimeses peatükis, salm 24 ja 25, üteldud, saivad Maria ja Joosep alles peale Jeesuse sündimist teineteisega ühte.

Wanade kõrwaletõrjutud ewangeliumite sõnwt nagu oleks Rooma pealil Pandera wõi Panteda Jeesuse tõstjeks isaks, paistab veel tõenäitlikum olema, kui Jeesuse iseloomu tähele paneme. Harilikult armatatse, nagu oleks Jeesus puhaswerd juut olnud. Kuid mõnedgi tähtsamad omadused tema auusameelses isitus, mis tema „armastuse usutunnistuse“ peale suurt mõju awaldanud, ei ole milgil juhtumisel juutidele omaks: kõige sagedamalt leidub neid ARIA rahwatõuu ja nimelt greeklaste juures. Jeesuse isa oli ka — nagu nimi „Pandera“ tunnistab — Greeka rahmusest. Ühes käskkirjas nimetatatse Jeesuse isa koguni PANDORA'ks. Pandora oli, nagu Greeka muinaslugudest teame, tšimene mullast loodud nasterahwas, imestamise wäärt iludusega; jumalate isa saatis temaga inimese juurde lasti, kuhu kõik hädad ja wiletsused kogutud, karistuseks selle eest, et Prometheus taewast päha tuluse (mõisuse) ära warastanud.

Ülimõaga huwitam on mitmesuguste Euroopa rah-
 woste olefut Jumalaema romani wastu tähele panna.
 Ülimooruslitud Saksa rahwatõuud heidawad ta lihtsalt
 kõrwale; auus jatklane ja mooruslega teltija- inglane
 usuwad palju ennemalt, et Maria on „pühast waimust“
 kätima peale saanud. Aga nagu teada, ei käi see kõr-
 gema teltistonna tõltslik waljus sugugi nende lugudega

loflu, mis süüdistajate tõsiist seisukorda suguelu täi-
muses kujutavad, Näituselks, aastat kaksteistkümmend
tagasi ilmutas „Pa u M a a l G a z e t t e“ Londonist
hulgana lugusi' mis näitavad, et Inglise kõrgema
seltskonna „woorus“ samasugune on, kui wanal ajal
Aabelis ehk keisrite aegses Roomas.

Romani rahwatõuud, mis petlikku woorust pilka-
wad ja inimeste sugulise läbiäämise üle kergemalt
otustawad, leiawad „Maria armuloo“ õige huwitawa
olema, ja auustamine, mis Jumalaemala iseäranis
Prantsusemaal ja Itaalias üles näidatakse, on sagedasti
tema armastuse looga kõige lapfikumas ühenduses.
Ain on niisugune, et Paul de Regla omas raamatust
„Matjareti Jee'us teaduslikust, ajaloolisest ja ühiskond-
lisest waatekohast“ tunnistada võib, nagu annaks ni-
melt abieluta sündimine Jeesusele rahwa filmis iseära-
lise auupaište.

Mina armastin väga tähtsaks, eespool kõiki neid
tõsiusi, mis Kristuse kohta ette tuuakse, erapoo-
letuma ajalooteaduse seisupaigalt wal-
gustada, sest mõitleja kirik peab seda väga tähtsaks —
ta tarwitab ju imede uskumist kõige tugewamaks abi-
nõuaks waba ilma waate wastu mõitlemises. Kõlblik
wäärtus, mis ehtalgsel puhtal ristiusul omaks oli, ja
paremusel juhitiw mõju, mida see „armastuse usu-
tunnistus“ inimestesugu hariduslike elu peale avaldas,
ei seisja eespool armustatud muinaslooliste põhjus-
õpetustega mingisuguses ühenduses. Nõndanimetatud
„i l m u t u s e d,“ mille peale need muinaslood toeta-
wad, ei anna uuema looduse teaduse nähtustega
milgil kombel loflu sünnitada.

Meie monistiline usutunnistus.

Sisu: Monismuse on ühendavaks lülits teaduse ja usutunnistuse wahel. Haridusewõitlus. Riigi ja kiriku wahelord. Monistilise usutunnistuse põhjused. Tema kolm ideali tõde, headus ja ilu. Looduslike ja kristliku tõe wahetolu. Monismuse ja kristiuse wahetolu. Monistilise ja kristliku kunsti wahetolu. Looduse pildi laienemine meie ajal. Maakohtade maalimine ja lõbutundmine, mida looduse waatlemisest leida. Looduse ilu. Maa-pealne ja hauatagune elu. Monistide kirikud.

Palud tähtsad teadusemehed ja mõttetargad, kes monistiliste arwamiste poole hoiawad, peawad usutunnistust wananenud asjaks. Nad leiawad, et selge arusaamine maailmade arenemisest, mida meie 19. aastaja leiduste waral kätte wõitnud, suudab nii hästi meie mõistuse, kui ka tunde tarwitust täita. See waade on teatud mõttes õige, nimelt nii laugelt, kui teaduse ja usu mõisted selges ja järjekindlas monismuses kokku sulawad. Kuid ainult wähe mõtlejaid on selle kõrge, juba Spinoza'le ja Goethe'le omase ilmawaate laugusele jõudnud; suurem hulk haritud inimist (pimedatest rahwahulkadest ei hakka ma kõnelemagi) on arwamises, nagu sünnitaks usutunnistus meie waimuelust isiklike walla, mis teadusest hoopis eraldatud, aga siiski teadusega täitsa ühewääriline on.

Sellestgi waatekohale wõime meie neile kätte, ksteisest nähtawasti täitsa eraldatud waimuwallale ühendust leida; nimelt arwamises, mida ma 1892.

aastal Altenburgis peetud kõnes „Monismus, kui allendam läli teaduse ja usutunnistuse wahel“ ette tõin. Selle „looduseuurija usutunnistuse“ eessõnas seletasin ma kõne sihti järgmiselt: „Kõige pealt, ma tahaksin seltskonda selle mõistlikulilmawaatega, mis kõigeuuema looduseteaduse leidustest tingimata kujuneb, tutvustada; selle ilmawaate poole hoiawad peaaegu kõik tõsised ja mõtlejad looduseuurijad, ehk küll ainult wähesed seda awalikult älestunnistada julgewad. Teisels tahan ma usutunnistuse ja teaduse wahelisi ühendusi näidata ja wast olu, mis nende kahe, inimese kõrgemate waimuwaldade wahel ilma tarwiduseta alles hoiatakse, kõrwale tõrjuda. Monismus täitab niihästi tundmuste tarwidusi, kui ka mõistuse nõudmisi põhjuste ja tagajärgede ühendamises.

Kõrge tagajärg, mis minu kõnele osaks saanud, näitas, et mitte ainult paljud looduseuurijad, waid ka hulk haritud meeste- ja naisterahwaid kõige mitmesugusemates elukutsetes monistilise ilmawaate poole hoiawad. Ma sain hulga kirjasi osawõtmise awalbustega ja minu kõne läks ootamata kiirusega laiali; kuni kuu joofsul määrdi temast kuus trükki ära. Seda ootamata tagajärge pean ma väga kalliks, sest minu „usutunnistus“ oli pärisalt hoopis juhtumisi peetud kõne, mida ma ilma ette walmistufeta Altenburgi looduseuurijate seltsi juubelipidul ette kandsin. Muudugi sai mulle ka ägedaid kallalepippumisi osaks. Minu peale ei tunginud mitte ainult wanameelne katoliku ajatirjandus, igasuguste ebauskuude kaitseja, waid ka ewangeliumi foguduste „wabameelsed,“ kes ennast küll teadusliku tõe ja selge usu eestkõijateks peawad.

Järgnewate seitsme] aasta jooksul omandas suur mõitlus uuema looduseteaduse ja õigeusliku ristiusu wahel ikka ähwardawama iselaadi, teadusele läks ta ikka kardetawamaks, mida suuremat toetust ristiusu selle aegses seltskonnas walitsewa usulise ja poliitilise tagurluse poolt leidis. Mõnes riigis on tagurlus nii wägem, et seaduses töötatud mõtlemise ja südametunnistuse wabadust ükslugu rikutakse (niisugune on lugu näit. Baieris). Suur usulik mõitlus, mida John Draiper omas raamatus „Usutunnistuse ja teaduse waenluse ajalugu“ ülihästi kujutanud, on meie päewil waga terawaks läinud, nii et teda wiimaste 30] aasta jooksul täie õigusega „harituse sõjaks“ nimetatakse.

Harituse mõitlus. 1864. aastal awaldas paawst Pius IX oma kuulsa läkituse, sellega kõige teaduse wastu otsustawat mõitlust kuulutades; see läkitus nõuab, et mõistus „efimata Kristuse asemiku“ õpetuste alla pimedispidi heitma. See ennekuulmata ja älemeelne turgimine haritud inimestesugude kõrgemate waranduste kallale äratas isegi kõige hoolimatamad ja kõige laisemad waimud unest üles. Sellele (1770. a.) järgnew paawsti ilmeksima kuulutamine sünnitas kõigesuuremat ärewust ja seltskond tõusis ägedalt oma õiguste kaitseks üles; see lubas tulewikus kõige paremat loota. Isäranis wägewalt andis paawsti mõimus end uues Saksa keisririigis tunda, mis alles peale 1866. ja 1871. aastate meriseib sõdast tarwilikule rahwuslikele ühendusele jõudis. Põhjuseks oli see, et Saksamaa ühelt poolt usupuhastuse ja uuema waimlike wabastuse hälliks alles lahjus ta 18 miljoni katoliklase elukoht on; need sünnitawad wägewa õigeusliku sõjawäe, mis pimedispidi paawsti

lasku kuulab. ■ Kristus ütles apostel Paulusele: „Goia minu lambaid.“ Aga apostel Peetri „järeltulijad“ on jeda sõna teisels muutnud: „Niida minu lambaid!“

Suur riigimees, kes Saksamaad rahvuslisele ühinemisele ja wägewusele juhtinud, sai ka aru, kui kardetawad need paawsti nõudmised oliwad. Aastal 1872 algas wärst Bismarck nõndanimetatud „hariduse wõitluse“, mis peaaesjalikult paawsti wõimu muudmises fihitud oli. Hariduseminister Falk wiis sellekohased määrused käll targalt ja agaralt läbi; aga lahjuts pidiwad need luue aasta pärast ära muudetama. Bismarck oli käll tark inimeste tundja ja osaw politika-mees, siiski ei osanud ta kolme wägewat taktistust, mis ta sihi lättesaamisele risuts ees oliwad, täiesti hinnata: esmalt arwas ta Rooma-katoliku waimulikude kawalust ja südameta truudusemurdmist wähemaks kui see tõesti oli; samasuguses effituses oli ta ka katoliku usuliste rahwahulkade rumaluse ja tergeusu kohta, mille peale katoliku kirik toetab, ja kolmandaks, ei mõelnud ta selle peale, et äramõistmata asjad ifka inimeste peale mõjuwad, juba sellepärast, et see mõistmata olemas. Juba 1878. aastal, kui omaft eeltõijast targem paawst Leo XIII. ametisse asus, tuli Bismarckil ettemõtteft taganeda. Selleft ajast peale hakkas Watikani mõju juurenema, ahelt poolt jesuitide südameta kawaluse ja osawuse läbi, teisalt jälle Saksamaa elskliku politika ja Saksa rahwa politikalise rumaluse tagajärjel. Ja ahelkateistkümnnendama aastajaja lõpul pidime selle tunnistajaks olema, kudas katoliku kiriklit erakond („tsentrum“) Saksa riigipäewal otsuseandjaks tõusis; Saksa rahwa jaatus on katoliku kiriklaste käes,

ehi küll neid riigi alamate hulgas waewalt kolmas osa leida.

Saksa haridusewõitlus wõeti kõigi wabamõttelejate poolt täie heatskiitmisega vastu; teda nimetati usupuhastuse poliitikaliseks uuesti sündimiseks, julges, katseks haridust paawstide hirmuwalitsuse alt wabastada; terme wabameelne ajatirjandus ülistas Bismarki „uueks Lutheruseks,“ wägewaks tangelaseks, kes mitte ainult rahwuslisele ühinemisele ei püüa, waid ka Sakjamaa waimlisele wabastamisele tungib. Kümme aastat hiljemalt, kui wõit paawsti poole jäi, tõendas seesama ajatirjandus hoopis wastupidist; ta nimetas haridusewõitlust kõige suuremaks eeskitsuseks; selle armamise juures on suur hulk tänapäewani jäänud. See lugu tunnistab ainult, kui lühike mälumeie ajatirjanikkudel on, kui wiletjad ajaloo tundjad ja kui wähe mõtteteadliselt haritud nad on. Nõndanimetatud „rahu kiriku ja riigi wahel“ ei ole muud midagi kui lühikene puhkus, sõjajõudude korraldamiseks. Praegune katoliiku kirik on oma isewalitsuse põhjusmõtetele, mille poole ta juba 1600 aastat ruttab, truult jäänud; ta püüab ja pealegi püüab täielist wõimust kergeuslikkude inimeste üle; ta peab ju haritud riigilt, mis mõistuse ja teaduse ja teaduse õiguste ehitajana ilmub, täielist allahetmist nõudma. Täieline rahu wõib alles siis lätte jõuda, kui üks waenlastest lõpulikult ära wõidetakse. Wõidakas „püha“ kirik, ja siis on „wabale teadusele ja wabale õpetamisele“ ots lüües; meie ülikoolid muudetakas waimulikkudeks seminariideks ja giimnastiumid kloostriteks. Ehi jälle wõit langeb haritud riigiwalitsuse poole ja siis saawad inimesesugu haridus, wabadus ja hea eluford ükslugu

edenema; ja see edenemine sünnib veel kiiremalt kui 19. aastajal sündinud.

Ja selle kõrge eesmärgi läbisaamisel on väga tähtjas, et praegune looduseteadus mitte ainult ebausu ei hävita ja tema järgijaid maa pealt ära ei pahi, vaid et ta wabaks saanud paigale uue hoone ehitab; ta loob mõistuse templi, milles meie uue monistilise ilmawaate peale toetades, läes olewa aastajaja „kolmainust“ jumalust — tõde, morali ja iludust — kummardame. Nende kolme jumaliku ideali teenimise kujutuses peame esmalt endele olekut praegu walitsewate ristiusu laadide wastu selgitama ja muudatust toonitama, mis aadete ümbermuutmisel juhtuma peawad. Nii on nii, et ristiusu (estalsel puhtal kujul) kõigist elitustest ja puudustest hoolimata väga suure wäärtusega on; poolteist aastatuhande joofsul jõudis ta meie hariduslike elu poliitiliste ja ühiskondlike asutustega nii ligidalt ühte laswada, et meie sunnitud oleme, monistilise usutunnistuse kuulutamisel praegu olemate asutuste najale toetama. Meie ei taha rewolutšioni, vaid puhastust, mõistlikku uuendamist meie usulises ja waimlikes elus. Samal kombel, kui muistsete kreeklaste klassikaline luule 2000 aasta eest oma wooruste aateid jumalate näol kujutas, wõime meie ka enda mõistuse kolme ideali jumalannadeks nimetada. Meie waatame näüd, mis meie tõe, iluduse ja wooruse jumalannad öieti on ja mis suguses olekus nad sellekohaste ristiusu jumaluste wastu seisawad.

1. Tõe ideal. Tõtt wõib ainult looduse aratundmise templis leida; ainumaks kindlaks teeks, mis selle eesmärgi poole wiib, loeme meie armustawat tähelepanemist ja mõtlemist; katselisi tõesajade

lääbiuurimist ja nende põhjuste tundmaõppimist mõistuse waral. Sel kombel, selgemõistuse waral jõuame tõstse teaduse, haritud inimesesugu kõige kallima waranduse juurde. Aga waremalt nimetatud põhjuste pärast peame meie igasuguse *ilmutuse*, mis meie mõistusele äramõistmata tõdest üleloomulisel teel kätte saada loodab, kõrwale tõrjuma. Kuna aga kõik usutunnistused, nii juudi ja kristlaste, kui ka Muhamedi ja Buddha omad, lausa niisuguste ilmutuste peal põhjenewadgi ja kuna need luulelennu saladuslikud sünnitused kaiselisele looduseteadusele risti wastu käiwad, siis on selge, et tõtt leida võib ainult mõistliku teaduse waral, aga mitte saladuslike usu luulelennu teel. Meie usume kindlasti, et ristiusk peab monistilisele mõtteteadusele teed andma. Tõe jumalanna elab looduse templis, rohelistes metsas, sinawas meres, lumega kaetud mägede tippudel; ta ei armašta umbseid klooristikongist, waimulikkude seminaride kitsaid tubast ega ristiusu kirikute suitsetamise rohust lõhnawaid ruumist. Meie ligineme sellele imeštamisewäärilisele jumalannale, loodust ja tema seaduseid tundma õppides, tähtede mõetmata suurt ilma piffilma ja lõpmata wäikest rakuste walda suurendamisklaasiga uurides; mõtteta päiwed ja teenimised, ei ka pattude andeksandmised ega paawsti heaks kingituste kogumine ei wii meid üht sammugi tema poole. Tõe jumalanna kingib meile imelist wilja äratundmise puust ja selge, terve ilmawaate, mitte aga usku üleloomulise „ime“ siise ja mõistmata lootust „igawese elu“ peale.

2, Wooruse ideali ga on lugu hoopis teistsugune kui igawese tõe aatega. Tõe äratundmisel tõrjutakse kiriku „ilmutused“ hoopis kõrwale ja pea

osa antakse looduseuurimise kätte, aga mooruse ideal langeb meie monistilises usutunnistuses suurelt osalt ristiusu kõlbluse mõistega ühte. Muidugi mõtleme meie siin juures alguslikult, esimeste kolme aastasaja ristiusku ja tema õpetust, mis ewangeliumites ja apostel Pauluse raamatutes üles pandud; siin ei kõnele meie kristlise mooruse pilkelujast — katoliiklaste kõlblusest, mis kaheteistkümne aastasaja jooksul Euroopas walitsenud. Kõige parema osa ristiusu moorustes, mille poole meiegi hoiame, loowad armastuse, sallimuse, halastuse ja ligemise aitamise käjud. Kuid need kõrged käjud, mida „ristiusu kõlbluse õpetuselt“ (selle sõna kõigeparemas mõttes) nimetatakse, ei ole mitte ristiusus esimest korda loodud, waid wanematest uskudest laenatud. Sõegi kuldne õpetus, mis kõiki neid käskusi kokku liidab: „armasta ligemist nagu iseennast!“ on mitu aastasajat wanem kui ristiusul. Tegelikult elus käiswad jumalasalgaajad ja paganad selle loomuliku kõlbluse seaduse järele, kuna paljud jumalafartlikud, usklikud ristiniimesed temast sugugi ei hoolinud. Aga ristiusul tegi suure woe, ligemise armastust (altruismust) ainumaks käsulks seades ja enese armastust (egoismust) hopis kõrwale jättes. Meie monistiline kõlblus annab nii altruismusele kui ka egoismusele ühesuguse tähtsuse; kõrgema mooruse teab ta ligemise-armastuse ja enesearmastuse õiges ühenduses.

Eluduse ideal. Elutuse wallas käib moismus ristiusule lätelt wastu. Esiagne puhast ristiusul jutlustas, et maapealset elul ei olewat misgijugust wäärtust; maapealset elu peeti üksnes „igamusele, hana tagusele“ elule ettemalmistuseks, Siit selgub, et kõik, mida Maapealne elu pakub, kõik mis teaduses ja kunst-

tis, ühiskondlikes ja era elus ilusad leida, hoopis ilma väärtuseteta olevad. Tõine ristiinimene peab iludusest lahkuma ja terwel maapealse elu jooksul ühinda igaweise elu vastu valmistamisega tegemist tegema. Iga tõise ristiinimele kohujeks on põlgatus looduse vastu, kõigest tema iludustest ja igasugusest kunstist lahtiütlemine; need kohustused leiavad kõige paremat täitmist siis, kui inimene oma wendade — inimeste juurest lahkub, ennaft piinama hakkab ja kloostris ühikindusesse põgenes nendes muud ei tee kui jumalat palub.

Alga ajalugu õpetab, et jee ristiuisuline kõlblus, mis looduist maha jälgab, on hoopis wastupidiseid tagajärke jännitanud. Kloostrid ja waimulikkude asukohad muutusiwad warsti häbielu paikadeks; 16 aastajaja uuendisjuttudes leidub palju terawaid ja õigeid kirjeldusi munkadest ja nonnadest, kes üksnes oma jugutungi täitmisele elasiwad. „Iluduse“ teenimine, mis kloostrites õitjes, käis kiidetud „maailmaist äralahutamisele“ karedalt vastu; jedasama wõib ütelda toredusest ja uhkuse-ajamisest, mis katoliku kiriku kõrgemate wõimumeeste seas kiiresti maad wõttis; siis edenes ka kristliste kirikute ja kloostrite kaunistamine kunstitöödega.

R i s t i u s u k u n s t; Meile wõidakse wastata, nagu oleks eelnijed seletused ekslikud, sest ristiuisu kunsti olewat keskajal ijaaranis, hulka juremata töösi loonud Toredad Gooti Byzanzi laadi kirikud, sadanded kaunid kabeled, tuhanded marmorikujud ristiuisu pühadest ja weretunnistajatest, miljonid ilusaid Kristuse ja Jumamalaema ja pühade kujutusi — kõik jee tunnistab, et kaunite kunstide edenemine keskajal wäga kõrgel seisnud. Kõik need tähtsad kunsti mälestused ei kaota

oma juurt iluduse-väärtust, olgu meie otjus neis leiduva „tõe ja luule segu“ kohta misjugune tahes. Aga mis ühendust on jellel kunstil puhta ristiujuga, ärasalgamise usutunnistusega, mis igajugusest ainelisest iludusest ja kunstist, igajugusest maapealsest hiilguisest ja toredusest ära pööras, mis perekondlist elu ja nais-terahwa armastust ei misgiks hindas, mis jutlustas, et waja on „igawese elu“ kehata waranduste poole püüda. Päriselt on ütelnud „kristlik kunst“ hoopis iseenelele wastu rääkinud, Rikkad kirikuwürstid, kes kunstiti edendasiwad, püüdisiwad jelle juures hoopis ijesuguseid sihtisi, mil tõsi ristiujuga mingit ühendust ei ole. Ja peab tunnistama, et nad oma sihile jõudsiwad. Inimese waimu üksnes kristliku kiriku ja tema kunsti poole juhtides pööraiwad nad rahwa loodusest ja temas warjatud waranduste tundma-õppimisest, mis iheiseiswa teaduse arenemisele wiia oleks wõinud, ära. Peale selle, õige mitmesuguseid pühakujusi nähes, piltisi, mis piibli süüdmusi jelgitasiwad, waadates pidiwad usklikud ristiinimesed igal filmapilgul jeda muinas lugude hulka, mida usklik luulelend sünnitanud, meelde tuletama. Neid muinaslugusi kõneldi tõeasjadena, imeisi usuti nagu oleks nad tõesti süündinud. Ilma kahtlemata on ristiuju kunst jelles mõttes Europa jeltskonnas rohked mõju awaldanud, nimelt just usku finnitades. See mõju annab ennast praegugi weel terwes hariduse ilmas tunda.

Monistiline kunst. Täieliselt wastandiks jellele ristiuju kunstile ilmub uus kunstide laad, mis alles minewajal aastajajal loodujeteaduste edenemisega wälja arenenud. Looduse tundma õppimisel oleme meie wiimaste jaja aasta jookjul enda teadusi maa-

ilmast märkja laiendanud ja lugemata hulga uusi ilusaid elu kujud leidnud; selle mõjul ärkas meis hoopis uus ilmatundmus, millega ühenduses kaunid kunstid uuele rajale pöörafiwad. Paljud teaduslike uurimise jeltsonnad, mis tundmata maade ja meredega tutvustamifeks jaadetud, awafiwad meie ees juba laheteisteifiinnendal, ja rohkeni weel ühetateistfiinnendamal, aastafajal ootamata rohkesti uusi elusaid olewufi. Uute taime ja looma=liifide hulk kaswas warsti lugemata rohkeks ja nende seas (ifeäraniis alamate liifide seas, millest waremalt fugugi ei hoolitud) leidus tuhandeid ilusaid ja huwitawaid kujud, mis maalifunstile ja kujuraiumifele, ehitufunstile ja tarbeasjade walmistamife tööstufele uusi aineid ja juhtmötteid andfiwad. Selles tükis awanes meie ette täitja uus maailm, ifeäraniis fiis kui loodust ühetateistfiinnendama aastafaja teifel poolel juurendamife klaasiga nurima hatati. Mirepõhjast, aga ka maa pealt ja õhust toodi tuhandeid ilusad wormid wälja.

Kuid maailma iluga tutvustamifeks ei ole tarwisgi kaugeid teekondafi ette wõtta wõi kallid firjatööfi nõutada. Tehke aga filmad õieti lahti, teritage oma meelefi ja teid imbritfew loodus awab juured kogud igafugufeid ilusaid ja huwitawaid asju. Igas jamb=lastius, igas fitikas ja õblikas leiate teie ligemal uuri=miifel lõpmata kenadust, millest inimene harilikult hoolimata mööda läheb. Ja koguni weel juurendamife klaasi abiks wõttes — fiis leiame loodusest terve uue ilma, mis meid oma iludufega imestamifele junnib.

Aga ühetateistfiinnemes aastafada ei awanud meie fiilni mitte üksnes wäifjete ja kõige wäifjemate olewuste ilu äratundmifele, ta jeletas meile ka juurte looduse

nähtuste toredust. Veel 18. aastajaja algul pakkusid wad kõrged mäed inimesele, üleüldise arwamise järele, hirmust, ehk küll juurepäralt, waadet, meri paistis inimestele küll wägew olema, aga ta hirmutas, kohutas neid. Ja nüüd, kahetümmendama aastajaja piiril, arwab igaüks enese õnnelikuks, kui ta Alpidesse jattub, toredate, igawese lumega kaetud mäelatwade ja juurepäraltiste jäälugustikkude jekka; meie rõemustame wäga, kui wägewat sinawad merd ja ilusaid rannapilti näha jaame. Kõik need pildid hakkasid meie ilutundmusest alles kõige wiimasel ajal meelitama ja ühenduste teinimine teeb nende üle lõbutundmise ka kõige wäesematele rahwafihitidele wõimalikuks. Lõbutundmuse juurenemises wõime meie inimese waimlise edu kaswamist, jeeaga ka monistlike ujutunnistuse wõitu terwitada.

Maakohtade pildid ja piltidega wäljaanded. Wastolu meie looduslike ajajärgu ja endiste ujutiste aegade wahel jelgub ijeärani terawalt jelles, kuidas looduse nähtuseid ja olewusi kujutawate kunstitööde hindamine muutnud. Praegusel ajal tunnakse jeltskonnas elawat huwitusi looduse kujutuste wastu — huwitusi, mis endistele aastajadadele hoopis tundmata oli. Huwituse kaswamise peale mõjus ijeärani tööjawuse ja läbikäimise kaswamine, mille waral niijuguste kunstitööde laialilaotamine juurt hõlbutust leidis. Terwe rida piltidega ajakirjasi laotab laia des jeltskonnafihitides mitte üksnes üleüldist haridust, waid ka looduse fenadustest arusaamist laiali. Zjeeralist tähtjust wõitis jelle poolt maakohtade maaliskunst, mida waremalt lausa põlgamise wääriliseks peeti. Zuba üheksateistkümmendama aastajaja esimesel

poolel toonitas üks kõige tublimatest meie aja looduseuurijatest, Aleksander Humboldt, maakohdade maafunsti tähtsust, mitte ainult sellepärast, et see inimest looduse tundmaõppimisele kütutab, maadeteadust selgitada aitab, vaid et ta ka meie üleüldisehariduse kasvamist hõlbutab. Sellest ajast peale hakkati maakohdade maaliskunstile juuremad tähelepanemist lubama. Kool peab lapsi maakoha ilust lõbutundma õpetama, ta peab neid joonistamises ja maalimises, et neil võimalik oleks meelitavaid maakohtasi paberile kujutada.

Looduse lõbutundmine meie ajal. Looduse lõpmata iludus ja juurepärsus võib igale inimesele, kes ümbritseva ilma eest silmi kinni ei pigista, juurte lõbutsemiste hallikaks olla. Aga veel kõrgemaks, veel kallihinnaljemaks muutub looduse imestamine, kui seal juures inimene ka igast ükssikust nähtusest aru saab, kui ta üleüldist siset, mis kõiki looduseilmuvaru ühte liitab, ära tunneb.

Aleksander Humboldt, kes oma imetoredas kirjateoses „Kasmas“ loodust ülihuwitavalt kujutanud, teadust ilutusega ühendades, tähendas päris õieti, et kõrgem lõbutundmus ka „ilmaseaduste teaduslike mõistmisega“ lähedases ühenduses seisab, ja et need kaks mõju ühijelt inimest kõrgemale eduastmele tõstavad. Zmestuses, mida meie tähtede ilma ühelt poolt waa- dates tunneme, auukartuses, mis meie jõudude mõju- mise uurimisel ja olaste kestwuse tundmaõppimisel täidab, kõiges jelles näen ma endi hinge-elu osasi, kõik see kujutab looduslike ujutunnistuse.

Maapealne ja hauatagune elu. Ges- pool nimetatud wõidud, mida inimesejugu uuemal ajal tõe ja iluduse äratundmijeks kätte jaanud, mängisid

fahete oja: ühelt poolt loowad nad meie monistilisele ufutunnistusele kindla wäärtuse, teiselt poolt ristiusu alustele leppimata wastolusje jattudes. Päris tõesti, meie arwamiise järele ajub inimeje hing tuttawas „m a a p e a l j e s i l m a s“, kuna ristiusu mõistele kohajelt tema dige paif tundmata „h a u a t a g u j e s i l m a s“ olewat.

Monismuś õpetab, et meie — jurelifud — maa lapjed oleme, kas ühe ehk kahe, wõi kõige rohkem kolme „inimeje=põlwe“ jooßjul selle planeti iludust ja tema loodusliste jõudude imelisi mängu äratundmiist maits= ta jaame. Ristiusi jälle jeletab, et maailm olewat — hädaorg, et meie siin peame ennast piinama ja wilet= fujega waewama; selle eest tajufs lubatafje igaweist õnnistust „teises maailmas“.

Sellest, misjugune see „teine ilm“ päriselt on ja misjugune õndjus meid seal ootab, ei tea meie mitte midagi: üksigi „ilmutus“ ei ole meile selle üle jeletust toonud. Kuni „taewas“ meie meelest weel kindel wõlv oli, mis rattajarnast maad kattis ja mõne tuhande tähe walgujel hiilgas, jenikaua wõis inimeje luulelend ette kujutada, et selle taga juur jaal ajub, kus Oolim= pose elanikud pidustamas. Aga uuemal ajal on need jumalusjed ja „juremata hinged“, mis nendega ühes pidustawad, dige räbalasje seisuforda jattunud, mida Dawid S t r a u ß fenasti kujutab: nad hakkawad „for= teri puundust“ tundma. Meie teame ju nüüd, et lõpma= ta ruum on eeteriga, mis jõögiks kõlbmata, täidetud ja et seal miljonid ilma kehad raudsete loodusejeaduste mõjul liiguwad. Meie teame, et need ilmad on alati= jelt muutumas, tekkimiise häwinemiise, jündimiise ja jur= ma wahel.

Monistide kirikud. Mis on kirik? Paik, kus inimene auukartlikult palwetamises oma usulist tarwituist täidab ja oma jumalaid kummartab. Buddha-usuliste pagoded, klassikarahwaste templid, juutide sinagoged, Egiptuse mosheed, katoliku kirikud, Lõuna- ja protestantide kirikud Põhja-Europas — kõigi nende „jumalakodade“ ülesandeks on, inimest igaweise elu muredest kõrgemale tõsta, teda kõrgema aadete ilma luulega täita. Seda ülesannet täidawad kirikud mitmel tuhande kombel, aja ja hariduse olu tingimiste kohajelt. Praeguse aja inimesel, kelle käes teadus ja kunst (seega ka usk) on, ei tarwita ijeäralist kirikut, ijeäralist müüridega piiratud ruumi.

Igalpool looduses, kuhu ta oma pilgu iganes pöörab, igal pool näeb ta „karedat wõitlust elu eest,“ aga selle kõrwal leiab ka „iludust woorust ja tõtt;“ igal pool loodusest leiab ta oma kiriku; aga paljud inimesed tunnewad siiski tarwidust ilujate templitte ja „jumalakodade“ järele, kuhu nad wõiksiwad „palwetamiseks“ muust ilmaist lahkuda. Ja nagu kuuneteistkümnendamaist aastajajast algades katoliku usu kirikuid protestantidele ära andma pidi, nii läheb kahekümnen-damal adstajajal juur oja kirikuid „wabade monistide kogukondade“ kätte.

